

TELEKI JÓZSEF GRÓF MINT NYELVÉSZ

IRTA

CSÚRI BÁLINT

KÜLÖNNYOMAT A MAGYAR NYELVÖRBŐL

BUDAPEST

ATHENAEUM IRODALMI ÉS NYOMDAI R.-T. KIADÁSA

1909

ÁRA EGY KORONA.

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

NYELVÉSZETI FÜZETEK

SZERKESZTI SIMONYI ZSIGMOND

55

TELEKI JÓZSEF GRÓF MINT NYELVÉSZ

IRTA

CSŰRI BÁLINT

KÜLÖNNYOMAT A MAGYAR NYELVÖRBŐL

BUDAPEST

ATHENAEUM IRODALMI ÉS NYOMDAI R.-T. KIADÁSA

1909

Handwritten notes in the top left corner, including the word "Könyv" and the number "272".

NYELVÉSZETI FÜZETEK

TELEKI JÓZSEF GRÖF MINT NYELVÉSZ

61078 / J

M. N. MŰZEUM KÖNYVTÁRA
I. Nyomt. Nővödéknapié.
1909 .év. 431.sz.

Nyom. Számmar Imre könyvnyomtató intézetében Székesfehérvár. 14176.

I. A nyelvújításról.

'Nyelvújítás'. Minő természetellenes szó ez! Mondhatjuk-e egy fejdő egészről, hogy megújodik, vagy megújítható? Aki ezt a szót csinálta, bizonyára nem a nyelv természetéből, igazi mivoltából indult ki, hanem valami emberi kézművet, pl. a házépítést tartotta szem előtt. Ezen a házon rossz a fedél, oldaláról több helyütt lehullott a vakolat, tehát meg kell újítani. E kifejezés a nyelvet lealacsonyítja, düledező házhoz hasonlítja.

Új szókról azonban mindenesetre beszélhetünk. Mindamellet, hogy igazat adunk Brassai szellemes megjegyzésének, mely szeint új szó tulajdonképpen képtelenség. »Aki ehez a névmellékhez *szelid* — így szól Brassai — legelsőben ragasztotta a *-ség* képzőt, éppen úgy nem alkotott új szót, mint az az idegen, ki egy bizonyos szóhoz, melynek pl. accusativusát még nem hallotta, *t* betűt ragaszt, vagy mint aki a *hágcsál, rágcsál* példájára *vágcsál*-t alkot. Ez, mint amaz, nem új szerzemény, hanem a nyelvnek tős-törzsökös birtoka és mielőtt valaki csinálta volna, virtualiter megvolt a nyelvben.« »Ha — folytatja tovább — az így keletkezett szókra is kiterjesztjük az 'új' nevezetet, úgy mindnyájan, akik valaha tollat fogtunk a kezünkbe, sőt akárhány jeles szónok is, mind szócsinálók vagyunk és voltunk.« (Brassai: A neo- és palaeologia ügyében. 29. 1.¹ NySzÉ. V. k.). A különbség csak a Brassai álláspontjában van. Szerinte az oly szó, mely a nyelvben virtualiter már megvolt, vagyis a nyelv természete szerint, tehát helyesen van képezve, nem új szó. De az ily szó első megjelenésére bizonyonnyal ráillik az 'új' nevezet. A helyes új szók képzése többé-kevésbé öntudatlan. Amennyiben mégis öntudatos az új szók alkotása, annyiban beszélhetünk nyelvfejllesztésről is. Az elvetett mag kifejlése nem annak jószágától, hibátlan voltától függ, hanem a véletlentől. »Némelyek köves helyre esnek, mások a tövisek közé, másokat pedig a madarak kapkodnak el.« Az új szó elterjedése sem a szó minőségétől függ, hanem a véletlentől.

A nyelvújítás a nyelv életébe vágó kérdés. Ha beszélni akarunk róla, ezt oly állásponttól tehetjük, mely a nyelvtudomány, a gramatika mivoltán alapul. Ez a nyelvhelyesség álláspontja. Gramatika és nyelvhelyesség egymástól el nem választható fogalmak. Úgy viszonylanak egymáshoz, mint elmélet és gyakorlat, mint pl. az esztetika és kritika. Gramatika a nyelv elmélete, a nyelvhelyesség pedig alkalmazott gramatika. Épp, mint az irodalmi kritika nem egyéb, mint alkalmazott esztetika.

A nyelvhelyesség kérdése igen nehéz, megfejtése csaknem lehetetlen. Egy elvet mégis lehetne felállítani s ehhez a legnagyobb szigorúsággal

¹ Értekezések a Nyelv- és Széptudományok köréből. (Nyelv- és Széptudományi Értekezések.)

kellene ragaszkodni. Azt t. i., hogy a nyelvtudósnak ne legyenek előítéletei. Ez elfogulatlanságból önként következik a vele egyként megítélendő törvény: a nyelvész ne ítéljen egyoldalú szempontból. Se a nyelvtörténeti, se a terminológiai, se a Noreen racionális álláspontja ne legyen a mi álláspontunk, hanem mindenik együttvéve. Ez azt teszi, hogy egy álláspontot se fogadjunk el mint elvet, hanem csak mint eszközt. Akkor becsüljük meg az álláspontokat, ha nem becsüljük túl őket. Különböző is ezen álláspontok nem ellentétei, hanem kiegészítői egymásnak, nem önállóak, hanem egymással szorosan összefüggenek.

A nyelvújítás tárgyalásában a nyelvhelyesség nehéz álláspontjára kell helyezkednünk. Hogy mily bajos e tekintetben a helyes felfogásra eljutni, misem bizonyítja jobban, mint az a több mint harmincéves tollháború, mely a nyelvújítás forradalmában lefolyt. A neológia magáénak vallhatta a győzelmet, de a békét nem tudta megkötni. Amint hogy neológia és konzervativizmus közt béke soha nem is lehet, csak örökös harc.

A magyar nyelvújítás fattyúhajtásainak oka abban kereshető, hogy a neológiának nem volt számbavehető ellenzéke. Nem mondom, hogy nem volt Verseghy, Sipos József, Beregszászi, hogy hiányoztak az alapos, józan felfogású munkák a Mondolatot se lehet letagadni, se a mögötte álló ortológiát; de a legnagyobb baj mégis az volt, hogy az ortológiának nem volt folyóirata. Igaz, hogy a Tudományos Gyűjteményben, Felső Magyarországi Minervában helyet találtak a Beregszászi Pál s más ortológusok közleményei is, de kiáltó szó volt ez a pusztában. A Tudományos Gyűjtemény, Erdélyi Múzeum, Felső-Magyarországi Minerva, Élet és Literatura mind a neológia terjesztői voltak.

Igy történt, hogy az ellenőrizetlen neológia sok hatalmaskodást követett el. A szükséges folyóirat csak 1872-ben jelent meg, de hamarosan félelmes ellensége lón a neológiának, s már születése évében döntő győzelmet is aratott ellenfelén. A Magyar Nyelvőr szerkesztőjének, Szarvas Gábornak, oly tulajdonságai voltak, amilyenekre ennek az időnek szüksége volt.

A régi szabású, jó neológusok, Kazinczy nevelései, nagy méltatlankodással fogadták az ifjabbak reakcióját s a Nyelvőr keletkezésekor mindjárt hangot is adtak méltatlankodásuknak. Szemere már nem él. Fogarasi mentegeti az új szókat, ahogy tudja, a Nyr.-rel szemben. (Az új szókról. NySzÉ. IV.).

Toldy a sértett büszkeség kifakadásaitól telt választ ír a Nyr. támadásaira. Hálátlansággal vádolja a Nyr.-t, hogy gyalázza a nyelvújítást, bár eredményeit maga is felhasználja. »Azt hiszik tán, uraim, hogy valamit ráfogok a Nyelvőrré? — kérdi Toldy. — Nem, nyomban így magyarázza ő maga is találó hasonlatosságát: 'Hogy ez így van, hogy a nyelvvel csak élni kell, s aztán magától is művelődik, szépül, hajlékonyodik, ügyesedik, gyarapszik.' — (Uraim, becsületemre mondom, így állanak ezek szóról-szóra a tavali Nyelvőr 58. lapján) — 'azt a nyelvújítás eredménye is fényesen bizonyítja'«. (Az új magyar orthológia. NySzÉ. IV.).

Szarvas tiltakozik a Toldy vádjá ellen. »Ez értelmezés szerint — jegyzi meg reá — mi határozott ellenségei vagyunk nyelvünk fejlesztésének s azon állapotába akarjuk visszaerőltetni a nyelvet, a melyben az az újítás

előtti korszakban volt; s legfőljebb azt a gazdagodást engedjük meg, amelyet a népnyelv bányája szolgáltat neki. Ez határozottan nem áll...», »mi a társadalom mai fejlettségéhez képest szintén elégtelennek jelentettük ki mind a történeti, mind a népnyelvet; s kijelentettük azt is, hogy új fogalmak jelölésére bizony új szókra is van szükség. Mi csak a kontárkodó szófaragás ellen emeltük fel elsőrendben szavunkat, s eddigelé ama korcs szavak ellen indítottuk meg az irtó háborút, a melyek egyáltalában szükségtelenek, vagy pedig könnyen helyreüthetők«. (A nyelvújításról. NySzÉ. IV.).

Az ifju konzervatívek csakugyan győztek az öreg forradalmiakon. Ballagi Mór szólalt még fel egynéhányszor, azt a régi vádat hangoztatva a Nyelvőr ellen: hogy a nyelvfejlődés történelmi folytonosságát nem veszi számba.

Imre Sándor nagy alapossággal szól a kérdéshez. Kimutatja, hogy nyelvújítás minden nemzet irodalmában volt. A görögöktől a németekig. Eszerint a nyelvújítás szabados dolog. A magyar neológiát a nemzet akkori közérzésével igazolja, s eljárására is talál védelmet. »Nyelvújítóink, ugyan, alkottak sejtések után, mint a nép, — vagy hibás analógia útján, mint ismét a nép, hibás tanok alapján, mint némely más téren, más körben«. (Nyelvtörténelmi tanulságok a nyelvújításra nézve. NySzÉ. V.).

Brassai is hangoztatja szavát a vitában. A Nyelvőr törekvését helyesen tartja, csak a taktikáját rosszalja. »A palaeológia akarata jó, ügye szent, de eljárása rossz, célszerűtlen, kártékony. — A neológiának is meg kell adni, hogy jó volt az akarata, mert a nyelvet tökéletesíteni óhajtotta. De rossz volt az elve, mert a nyelvszegénység hamis eszméjéből indulván ki, a tökélyesítést a magyar nyelv minden áron való gazdagításával akarta eszközölni«. (Brassai: i. m.).

Igy az a harc, mely egy századdal ezelőtt kezdődött s melyet az Akadémia a Ponori Thewrewk művével betetőzöttnek hitt, az ortológia győzelmével végződött.

A nyelvújítás oka, mint Imre Sándor is állítja, a nemzet közérzésében volt. Ezt bizonyítják az 1790—91-iki országgyűlés végzései, ezt bizonyítja az irodalom és nyelvtudomány hirtelen felvirágzása, a közélet mindennemű törekvése, a drámaírás fellendülése s a színészet ügyéért való buzgóság. Ezt említi a nyelvújítás leghathatósabb okául Teleki József is alább tárgyalandó művében: 'A' magyar nyelvnek tökéletesítése új szavak és új szólás-módok által'. A magyar nemzet a maga nyelve helyett mostanig a deákot használta, s mellette műveletlenül hagyta a magát. József korában a német nyelv az egész országban elterjedt s a magyarnak egy helyett két ellenséggel kell megküzdenie. De akaratunk ellenére is többet kell németül beszélnünk. »Mi ennek az oka?« kérdi Teleki. »Főként az, hogy a' Német szükségünknek jobban megfelel, mint a' Magyar. A' műveltebb nyelv mindég elnyomja a' műveletlenebbet«. Ha nem akarjuk, hogy nyelvünkkel együtt nemzetiségünk is elvesszen, igyekezzünk nyelvünket oly állapotba helyezni, hogy a' műveltebb némettel szembeállhasson. »Melly szép, melly hathatós indító ok a' Nyelvmivelésre!« kiált fel Teleki. »Itt a' botlás is dicsőséges!« (Teleki 125—126.).

Ugyanez a felfogás nyilatkozik meg Kölcsenek Kazinczyról mon-

dott emlékbeszédében azon a helyen, ahol a nyelvújításról szól: »A' mi magyar nyelvünkkel véghez vitt újításokat sokan nevelték 's nevetik maiglan; pedig azok a nemzeti ébredező szellem természetes kiütései valának.« »... (ezen szellem) nyelvünket ragadá meg legelőbb«. (Ak. Évk. I: 151.).

Bizonyára igaz Riedl Frigyes azon felfogása, hogy a magyar nyelv-újítás egészen a német példájára indult meg. (Riedl Fr.: Kazinczy és a német irodalom. Budapesti Szemle, 18: 120.). Hogy ez való, beigazolja egy pillantás e kor német íróinak és nyelvészeinek törekvéseire.¹ Igazolja a mester, Kazinczy felfogása a nyelvről és a nyelvújításról. Bizonyítják végül Teleki nyilatkozatai a német nyelvről.

A német irodalom legelső s egyik legmerészebb újítója Klopstock volt. De új, szokatlan szavai, különösen a szórendnek merész felforgatása nem igen talált követőkre. Wieland és Goethe új szók mellett sok gallicizmust kevernek írásaikba. Schiller és Schlegel angol szólásokat használnak Shakespeare-fordításaikban, Voss pedig görögösíteni akar.

Ez időben nagy nyelvészeti vita folyt le Wieland és Adelung, a kor leghíresebb filológusa közt. A pör azon a kérdésen folyt: *Was ist Hochdeutsch?* A német irodalmi nyelv megállapítása a 18. század második felében történt. Már előzőleg is akadunk oly törekvésekre, melyek a német irodalmi nyelv megalapítását célozzák. Leibniz már 1679-ben figyelmezteti honfitársait az ő németül irt *Ermahnung an die Teutsche*-jében nyelvök művelésére s egy tudós társaság tervével foglalkozik. Ezt követték *Unvorgreifliche Gedanken*-jei, melyek a német nyelv kiművelése és megjobbítása körül forognak. (Raumer: Geschichte der germanischen Philologie, 159—160. l.) Christian Thomasius 1687-ben Lipszéban németül tartja első előadását, s már 1711 körül a hallei egyetemen a legtöbb előadást németül tartják. E törekvések a 18. század közepe felé egyre erősödtek. A német irodalmi nyelv megállapításában jelentékeny érdeme van Gottschednek. 1748-ban jelent meg nyelvtana: *Grundlegung einer Deutschen Sprachkunst*. Adelung a német irodalmi nyelv megítélésében Gottsched nyomain haladt, ki Lipszéban német nyelvművelő társaságot szervezett s a várost Németország Athénjévé tette. De később a többi német dialektus elszakadt a szabályozótól, s önállóan fejlődött tovább. Wieland befolyása már Lipszétől elragadta az elsőséget. Adelung konzervatív felfogása ezt nem hagyhatta szó nélkül. Fölveti a kérdést, hogy melyik nyelvjárás legyen az irodalom nyelve. Szerinte »Felső-Szászország« művelt osztályainak nyelvét kell az irodalom nyelvének tekinteni, mert ez bőség és izlés dolgában már elérte a tetőpontot. Mióta a többi tartomány nem ezt a nyelvet tartja irányadónak, azóta bennök az izlés elfajult. Ez szülte az idegen szók felkapását, az elavult és tájszók felvételét az irodalmi nyelvbe, holott az ennek természetével homlokegyenest ellenkezik. E baj onnan van, mert a többi tartományok izlés nélkül szűkölködnek. Szabadulás csak úgy lehet belőle, ha visszatérnek ahhoz a mintához, melyet »Felső-Sachsen« 1740 és 60 közt adott a németeknek. (Magazin für die Deutsche Sprache, I. Jahrg. 1. Stück. 1782.).

¹ Vö. még Rubinyi M. A Mondolatról és nyelvújításunk egy elhanyagolt forrásáról. NyF. 6. sz.

Wieland tagadja, hogy Szászországnak oly kizárólagos érdemei vannak a német irodalmi nyelv körül. Elismeri Göttsched érdemeit, de a nyelv-tisztítás előmenetelére a legnagyobb lökést a hamburgi patrióták társasága adta. Azután azt az állítását cáfolja Adelungnak, hogy a nyelv művelése és fejlesztése a felsőbb, művelt társadalmi osztály joga. Franciaország példájával bizonyítja, hogy az írók képezik ki és állapítják meg az irodalmi nyelvet. Az ő műveik fennmaradnak, de a népnyelv folyton változik, folyton hajlik a romlás felé. De bármily tökéletes egy élő nyelv, a változhatatlanság pontjára eljutottnak sohasem tekinthető, míg új eszmék, új érzések fejlődhetnek. A nyelv fejlesztése, kivált ha azt alig néhány évtizeddel előbb kezdték használni, az íróknak szoros kötelességök. Nem tagadja, hogy a nyelvben bizonyos határokat az íróknak is tisztelniök kell, de állítja, hogy még nem jött el az idő az írók számának bezárására, s hogy a nyelvjárásokból, mint közjóságból s a nyelv aranybányáiból meríteni szabad, új szókat és szólásformákat alkotni az írónak jogában áll, s ismét életbe hozhatja az elavult szavakat. Csak akkor vehető egy nyelv szótára teljesnek, ha a stílusnak minden nemében bír mesteri műveket. Akkor intézhetik el a minden nembeli jó írók, mi *hochdeutsch* a szónoki és költői nyelvben, mi *hochdeutsch* a komikusok nyelvében, mi *hochdeutsch* a tudományok, művészetek nyelvében, s mi *hochdeutsch* a felsőbb osztályok társalgásában. (Der Teutsche Merkur, 1782—83.)

Alább látni fogjuk, mekkora hatással volt e vita Kazinczy nyelvjavító programjára. Mikor a Felső-Magyarországi Minerva megindul, az első évfolyam számára (1825) le is fordítja Wieland feleletét, mely nálunk akkor még alkalmoszerű volt, »Tükörül azoknak, kik nyelvrontást emlegetnek, s' ezt kérdezzetik: Mi a' tiszta Magyarság? — s' intésül a' szerefelett merészeknek.«

Németország íróit és nyelvészeit ez időben egy más kérdés is nagyban foglalkoztatja: az ortográfia kérdése. Klopstock már 1778-ban kiad egy munkát a német helyesírásról, s merész kísérletet tesz benne arra nézve, hogy az eddigi német helyesírást elvesse és fonetikáivá tegye. Klopstock műve nagy visszhangot keltett és utána számosan fáradoztak a német helyesírás javításán, persze kiki a maga módja szerint. (Raumer, i. m. 234.) A helyesírás megállapításán fáradozók seregében Adelung is fellépett. Először az ő nyelvészeti folyóiratában (Magazin für die Deutsche Sprache I. évf. 1782.): »Grundgesetz der deutschen Orthographie«. Később pedig külön könyvet ír róla. A helyesírás főtörvényéül ezt állapítja meg: »Úgy írj, ahogy beszélsz.« Az a kiejtés pedig, amelyet az írásban követni kell: a *hochdeutsch*, vagyis azon felsőbb osztályok kiejtése, melyekben a *hochdeutsch* otthonos. (Raumer, i. m. 235.)

A magyar nyelvújítás korán végigtekintve, íróinkat ugyanolyan irányú törekvésekben találjuk, mint a németeket. Költőink és íróink csapata eltanulja a forradalom eszközeit, miután már megérezte a forradalom szükségét. A nyelvújító buzgólkodás mellett a németek ortográfiai törekvéseit szintén megtaláljuk az egész korszakon keresztül. A nyelvészeti vizsgálódások köréből ez a két tárgy emelkedik ki legélesebben: nyelvújítási és ortográfiai harc. Ezek a kérdések töltik be a folyóiratok lapjait, ezeket a kérdéseket tűzi ki pályakérdésekül a Marczibányi-familia végrendelkezését intéző bizottság.

A német irodalom óriási hatását e korra tagadni nem lehet. Teleki tárgyalandó művében, ahol csak alkalmá nyílik, a legáradozóbb dicsérettel emlékezik meg a német irodalomról. Könyve egyik helyén örvend rajta, hogy nyelvünk végre-valahára megszabadult a bilincsekbe vert francia izléstől, melynek helyét »a' szabadabb és maga erején mérészen felfelé repülő Német nyelv követése foglalta el.« »A' Német nyelvbéli szabadságnak követése által, úgymond Teleki, nyelvünkben nagy változás történt.« Egyfelől »a' nyelvbéli régiségek' felfedezése«, másfelől »a' vidéki szók' és szóllások' kikeresése« s végül »az új szóknak nyelvünkbe iktatása közzetartetet nyert.« (97. l.)

Más helyen igazi szónoki lendülettel szól a német nyelvről. »Tekintsd meg magyar Hazá művelt szomszédodnak tündöklő nyelvét; ezt a' nyelvet, melly sokáig el volt nyomva, mint a' Tiéd, sokáig durvának, bárdolatlanak tartatván minden idegenektől és számos hazafiaktól gúnyoltatott, megvettetett, mint a Tiéd; tekintsd meg ezt a nyelvet mondom, melly most legszebb virágjában vagy, minden idegenekkel méltón vetekedik, az elsőséget eggynek sem engedi és soktól elveszi, . . . melly nélkül egy tudós sem léphet az idő szellemével előre! Nem szép, nem ébresztő kép ez reád nézve?« (112. l.)

Össze van forrva a közérzülettel az a felfogás, hogy: nyelvében él a nemzet. Ez a gondolat fogat tollat minden írónak. Ez a gondolat vezeti Teleki egész nyelvészeti munkásságát, ez csillan fel akadémiai megnyitójában. Teleki nem egyedül gondolataink közlésének eszközéül tekinti a nyelvet. Valami felsőbbrendűt lát benne. »Ha a' nyelvet eredeti rendeltetéséhez képest — így szól egyik akadémiai megnyitójában — csak úgy tekintjük, mint gondolataink', eszméink' és óhajtásaink' közlésének eszközét; úgy valóban a' nemzeteknek nincs okok honi nyelvökhöz különösen ragaszkodni; hanem minden nemzet ennek elmellőzésével válassza azt, melly a' gondolatokat leghelyesebben, az eszméket leghatározottabban, a' fogalmakat legpontosabban, az óhajtásokat legtisztábban kiteszi. De a' nyelvnek nemcsak eszünkkel van baja, annak szívét szívvel összekötni, érzelmeket gerjeszteni, az emberek belsejébe hatni, indulatokat mozgásba hozni is kell, és épen ez az, mit nem tehet az egyes nemzeteknél minden nyelv egyformán; ez az, mi szükségessé teszi a' nyelvek különbségét a' nemzetek közt.« (Ak. Évk. III:190.)

Ez a felfogás hatja át az egész kort. S még ennek is a német irodalomban találjuk első, tudományos alapon való megfogalmazását. Herder az Über die neuere deutsche Litteratur című művében új eszméket fejteget az irodalomtörténet módszeréről. Ne általános, nehány kísérlet útján elvont szabályokból igyekezzünk a költészet megfejtésére, hanem mélyedjünk el a különböző népek és szellemi fejlődésük korszakainak tanulmányozásába, hogy költészetüket megérthessük. »A nyelv szelleme azonos az illető nemzet irodalmának szellemével.« (»Der Genius der Sprache ist auch der Genius von der Litteratur einer Nation.«)

II. Teleki és a nyelvújítás.

Teleki felfogása a nyelvújításról nem volt egész életén át egyenlő. Később változott. A nyelvújításról szóló nagy munkájában határozottan a nyelvújítás pártján van, sőt azt minden írónak és nyelvésznek hazafias kötelességévé teszi. Ha fontolgatjuk érveit, azt látjuk, hogy itt nem Teleki, a nyelvész beszél, hanem Teleki, a patrióta. Az az érv, mely ennek kijelentésére készíti, nem magából a nyelvből van véve, hanem kívülről. Csinaljunk új szokat, fejlesszük szorgalmasan nyelvünket, mert nemzeti létünk forog veszélyben. A nemzet életének kockán forgása tehát az az ok, mely Telekit a nyelvújítók pártjához fűzi.

De, hogy mily világosan látott, mily eredeti felfogásban ítélt már műve írásakor az újításról, az ortológusok és neológusok tüzes harcairól, műve bevezetésének elolvasása után kiki meggyőződhetik róla. Bírálja az újítók eljárását. »Sokan közüllök — ugymond — dicséretes tüzőktől megvakítatván, mások a' dologhoz a' szükséges előismeretek nélkül fogván, megint mások és talán a legveszedelmesebbek, tsupán az újságsiklandoztató kedvességétől, vagy valamely hiú hírvágyástól ösztönözöttvén, újításokban igen messze mentek, a' nyelv ősi természetére nem ügyeltek, és ott mívelték nyelvünket, a' hol nem kellett volna«. »Igy nyelvünk . . . a' legnagyobb veszedelemben kezde forogni«. (MNYTök. 1. l.). Sok érdemes hazafi megdöbbsent a veszély láttára, s hogy elhárítsák, kezdenek kikelni az újítások, kivált a hibás és ok nélkül való újítások ellen. De ezek is túllőttek a célon. A régiség vak szeretetétől indítatva mindent kárhoztattak a nyelvben, ami új. Aztán sorra jön a *Mondolat* bírálata, a sértő címmetszésé, »mellyet hazai Literaturánk szelid Gyenniussa örömet borítana örök éjbe«. (MNYTök. 2. l.). Aztán a *Feleleté*, mely »személyes sértések fullánkjai által ügyekszik az ellenfélt letiporni«. »Az *Ó és Új Magyarának Szerzője* a' két felek között való egyeztetés színe alatt lép ugyan fel, de . . . tárgyától eltér és egy szorgalmatos, ügyekező Tudósunknak üldözését árulja el, mint alattomos tézlját«. (MNYTök. 3. l.). A *Tudományos Gyűjtemény és Erdélyi Muzeum* csak nagyobb teret nyitott a tüzes harcnak. Köszönet illeti hát a Marczibányi alapítvány kezelőit, hogy e nehéz kérdésben óhajtanak felvilágosító szót.

Már e bevezetésből látható, hogy kevesen ítélték oly világosan, oly helyes érzéssel és tapintattal, mint Teleki. Későbbi nyilatkozataiban még óvatosabbnak mutatkozik. »A' nyelvbéli újításokra nézve — mondja egyik akadémiai megnyitójában az akadémia munkásságáról — még nem volt alkalmunk gondolatainkat, meggyőződésünket a' haza elejébe terjeszteni. Sokkal nevezetesebb ezen kérdés a' maga egész kiterjedésében, hogy sem azt oly könnyen el lehetne dönteni. — Hogy minden nyelvnek tökéletességében előre kell haladni, hogy tehát újítások, javítások itt is szükségesek, kétséget nem szenved; de épen oly bizonyos az is, hogy ezeknek a' nyelv' természete, a' nemzet' szüksége szerint és úgy kell megtörténni, hogy gondolataink közlése ezáltal nehézséget ne szenvedjen, különben a' nyelv nem felel meg tézljának«. »Nehezebb itt az illendő határt elvonni, a' közép utat kijelelni, és itt mutatkozott eddigelő, itt fog ezután is kifejlődni főként a' vélekedések' különbsége«. »Az egész nyelven, annak minden

egy-es szavain vizsgálódva keresztül kell mennünk, a' nyelv' minden rejtekit, minden régiségeit gondosan fel kell keresnünk, hogy annak természetét meghatározhassuk, hiányait kitanulhassuk és ezeknek kipótólásáról gondoskodhassunk. Ezen munka nagy és annyival nehezebb, minél gazdagabb nyelvünk. Bevégzése sok fáradságot, hosszas időt kíván. (Ak. Évk. II. k. 5. l.)

III. Teleki nyelvtudományi munkái.

A nyelvújítás szűkölködött egy rendszeres, összefoglaló mű nélkül. Nem volt elve, nem volt nyelvtudományi alapon megteremtett munkája, melyet vezérfonalként követétt volna. A grammatikák ugyan kikifakadnak a nyelvújítók törekvései ellen,¹ de a nyelvújítással foglalkozó speciális mű nem volt. Kis János, Pántzél Pál, Teleki László gróf 1806-ban megjelent művei ugyanily célzattal készültek, de mint Teleki József gróf művével való összehasonlításukban látni fogjuk, még igen ingadozók voltak s nem volt széles nyelvtudományi alapjuk. A *Mondolat* és *Felelet* csak gúnyiratok; nem tanítani, hanem gúnyolni, nem hármóniát teremteni, hanem harcolni, sebezni akarnak.

Mintegy a közérzésből fakadva jelent tehát meg a Martzibányi alapítványt kezelő bizottság hirdetése a *Tudományos Gyűjtemény* 1818-iki I. füzetében (108. l.) Müller Jakab múzeumi igazgató által.

A kérdés pontjai ezek:

I. 1815-dik esztendőre.

Mi a' Dialectus Grammatikai tekintetben? Vagynak-e ezen értelemben a' Magyar Nyelvnek Dialectussai? Ha vagynak, mellyek azok különösen, miben különböznek egymástól, és mint lehetne általok bővíteni a' Magyar írói nyelvet?

II. 1816-dik esztendőre.

Minő tudományos rendszabások szerint kellene és lehetne új szavakkal és szóllásmódokkal a' Magyar Nyelvet bővíteni a' különböző tudományokra nézve?

Elkerülhetetlenül megkívántatnék a' megfejtésben, hogy a' Magyar Nyelv belső történetei, grammatikai alkotmánya, az Európai tudós nyelveknek példái, és az a' tekintet, hogy a' Magyar Nyelv napkeleti nyelv, folyvást szem előtt tartassék.

III. 1817-dik esztendőre.

Mellyik volna azon legalkalmasabb mód, melly szerint egy tekéletes Magyar Szó-Könyvet (Lexicont) lehetne készíteni? Ki kellene-e ennek a' Nyelv Régiségeire és a' Tartománybéli szavakra s szóllásmódokra, vagy a' Magyar Nyelvnek különböző Diálectusaira is terjedni? Mellyik legrövidebb uton lehetne a' legalkalmasob módot végrehajtani?

E' három kérdéshez egy tiszteletreméltó Hazafi² még ime negyediket kaptsolta:

Miképen lehetne a' Magyar Helyesírást (Orthografiát) az egymással

¹ A Debreceni Grammatika, Révai Grammatikája, Verseghy Analytica-ja stb.

² E tiszteletreméltó hazafi Teleki László gr. volt, József apja.

ellenkező szokások és önkényes vélemények helyett philosophiai principiumokra építeni?

A legjobb pályamunkák jutalma 100–100 rhénes forint. A pályázat határideje 1818, nov. 15.

A pályázat nem maradt eredménytelen. Minden kérdésre érkeztek feleletek, egyik-másikra több is. *A' Magyar Nyelv Dialectusairól* Pálóczi Horváth Ádám írt. A Magyar helyesírás philosophiájáról Kolmár József. Oáti István pályaműve az összes kérdéseket felölelte röviden. De a pályaművek közt legtekintélyesebb a fiatal, huszonhat éves Teleki József gróf két munkája: »*A' Magyar Nyelvnek Tökéletesítése új szavak és új szóllás-módok által*« és »*Egy Tökélletes Magyar Szótár' Elrendelése, készítése módja*«. Annyiból, hogy önálló tanulmány nem foglalkozik velük, Teleki nyelvtudományi munkái meglehetősen mostoha bánásmódban részesültek. Toldy, emlékbeszédének kereteihez képest elég teret szentel a nyelvújításról írt műve ismertetésére. Imre Sándor a nyelvújításról szóló pályaművében szintén foglalkozik vele. Simonyi »*A magyar nyelv*« »*Irodalmi nyelv*, stb.« című fejezetének repertoriumában elismeréssel szól róla. Császár Elemér a Verseggy-életrajzban szintén nagy elismeréssel említi, de hosszabban nem foglalkozik vele. Szavai, melyeket Teleki művéről mond, bizonyára csak az igazságot foglalják magukban. »*A neológia legnagyobb tudománnyal megírt vitairatá*«-nak nevezi. Ha a »*vitairat*« név nem illelti is meg, mert az még nem teszi vitairattá, hogy a nyelvújítás mellett foglal állást, — de az a jelző megilleti. Teleki műve nem vitairat, több annál. Nem vitairat, mert épen a nyelvújítás szabályozójául készült, s maga Császár mondja, hogy csak »*az igazságot hirdeti*« a tudomány, »*ha e munka megjelenésétől számítja a neológia igazi győzelmét, és egyszersmind az 1821. évet jelöli meg azon határpontul, amely után a nyelvújító törekvések túlszainak gátat vetettek*«. (Császár E.: Verseggy F. élete és művei. Budapest, 1903. 359. l.)¹

Az ifju Telekinek a Szótárról írt munkáját elismeréssel emlegeti Volf György »*Előterjesztés a Nyelvtörténeti szótár ügyében*« című cikkében (Nyr. 10.). Különösen pedig Zolnai Gyula teszi részletes méltatás tárgyává (Az új nagy szótár föladatáról. Budapest, 1899, Dobrowsky és Franke) s nem egy tételét ma is érvényesnek tartja. Azonban a bővebb ismertetést a maga helyén adjuk.

IV. *A' Magyar Nyelvnek Tökéletesítése új szavak és új szóllás-módok által.*

1. A magyar nyelv története.

»*A' Magyar Nyelvnek Tökéletesítése*« négy részből áll. Az első rész nyelvünk történetét foglalja magában, a második az újítások szükségéről szól, a harmadik azon módokat adja elő, melyek segítségével nyelvünket

¹ Meg kell még említenem, hogy — mint a napilapokból utólag értesültem — Böszörményi Géza dr. Teleki egyik fejezetét (A szók értelmének elváltoztatásáról) a NyT. 1908. április 11-iki ülésén külön tanulmány tárgyává tette.

gazdagíthatjuk, a negyedik pedig azzal foglalkozik, hogyan kell élni ezen módokkal, hogy az újítás foganatos legyen.

A nyelvünk történetéről szóló részben az érdekelhet bennünket leginkább, hogyan vélekedik Teleki a nyelv eredetéről, nyelvünk rokonságáról. A nyelv eredetének vizsgálata igen nehéz. A *józan okosság, a nyelv hasonlítás és az egyszerűség* egyedüli útmutatóink. De tántoríthatatlan igazságokra így sem juthatunk el. A mi nyelvünk vizsgálata meg már annival is nehezebb, mivel nem ismerjük jól nemzetünk ázsiai lakóhelyét. Ezt ma már csak a nyelv hasonlítás segítségével lehetne kideríteni. De így is nagyon elágazók a vélemények. Ha némely nyelvekben hasonló szavakra és szólásformákra akadunk, vakmerőség azokat mingyárt a rokonság bizonyítékának tartani. Mert egyik nemzet a másik szomszédnemzettől számos szót és szólásformát fogad el. Ily hibában szenved a Bochart elmélete, ki a tótot, s az Adelungé, ki az *Otahiti és Algonkin* nyelveket tartja nyelvünk rokonainak. Thomasius Ferdinánd is téved, mikor nyelvünket az óegyiptomival mondja rokonnak. Teleki a Révai felfogásához csatlakozik, ki a rokonságot a *semita és lapp nyelv között osztja meg*.¹

Oseink lakóhelyének megállapításában »tudatlanságunk' egyenes megvallása utolsó és egyetlen menedékünk«. (14. l.) — Aztán áttér nyelvünk első kiformaltására. A dolgot egészen Herder nyomán adja elő, kezdve azon herderi kijelentéssel, hogy »az embert tsupán állatnak tekintve is, nem foszthatjuk meg a' nyelvtől« (20. l.) Mint Herder, a nyelv legrégibb elemeinek ő is az indulatszókat tartja. Csupán ezekből azonban még nem fejlődhetett a nyelv. Az értelem formálhatta azokat tudatos, tagozott szókká. Majd az érző szervek, különösen a látás és hallás szerepéről szól a nyelv keletkezésében, s az emberről, mint *sensorium commune*-ről. Herder módszerével fejt meg a magyar *villám* szót, melynek gyökere a szem érzékletét tükrözi vissza hang utján. A gyökökről szólva ő is, mint Herder és Adelung, az egytagú gyökök eredetiségét vallja. Ily gyökérszó a nyelvben kevés van. — Azután a beszédreszek keletkezését igyekszik megfejtani.

Kifejtve a nyelv eredetét, a nyelv történetét ejti sorra. Nyelvünkre már Ázsiában több idegen nyelv gyakorolt befolyást. Török-tatár, perzsa, arabs, zsidó, kazár és kalmuk befolyást említi, azzal vigasztalván magát, hogy a mi nyelvünkben is vettek más nyelvek kölcsön.

Szól az Európába költözésről, említi a tót, német és latin hatást. Nyelvünket az első századokban egészen elhanyagolják, parlagon hagyják az Árpádok. Utánuk számos királyunk hasonlóképen. Részletesen tárgyalván a reformáció nagy hatását, a jezsuiták és a deák nyelv káros befolyásának említése után nyelvünk újabb fellendüléséről szól Mária Terézia uralkodásának közepén. Az országgyűlés pártfogása még nagyobb lendületet adott a fejlődésnek. Nyelvünk és irodalmunk akkori állapotának részletes rajzával zárja be a történeti részt.

¹ Érdekes megjegyzése van Schlözerről a 14. lapon. Beregszászi keleti-magyar nyelv-hasonlítását védi vele szemben. »Ezen tudós hazánkfianak szép fáradozásait tsak a' részre hajló Schlötzer nevezheti említést nem érdemlő álmadozásoknak«, mondja Teleki.

2. A nyelv művelés szükségéje.

A nyelv művelés szükségét tárgyaló második részt először filozófiai alapon világítja meg. »Az ember okos állat«. (92. l.). Az okosság különbözteti meg az embereket az oktalan állatoktól. »Állapotoknak szünetlen javítására segíti és az egész természet urává teszi«. (92. l.) Az »okosság használatosa, kiművelése kerülhetetlen, szoros kötelességünk«. Az emberi lélek halhatatlan és végtelen tökéletességre van teremtve. Vég nélkül való tökéletesedés az ember főcélja. A tökéletesedés fő eszköze a nyelv, tehát a nyelvet művelni kell.

Mikor az emberi elme az »okosság« birtokába jutott, akkor keletkeztek a »tisztá képzetek«. Ez Adelungból merített fogalom alapján beszél tovább a belső, lelki nyelvről és a külső jelekből álló nyelvről. Herder nyomán a nyelv és értelem szoros viszonyát hangoztatja. »A' lelki tehetőségek által műveljük a' nyelveket, és ezek által a' lelki tehetőségeket. A' kettő oly szoros egybekötetésben vagon, hogy az egyik a másik nélkül nem állhat meg«. (95—96). Ezt meggondolva, kimondhatni azt az igazságot, melyet a tények is valóban bizonyítanak, hogy »a' nyelv kiműveltetése oly szorosán egy lábón áll az egész Nemzetnek pallérozottságával, hogy azt ama'ból könnyen megítélhetjük«. Ezek alapján kimondja Herderrel, hogy »a' nyelvnek tsinosítása, tökéletesítése nem tsak meg engedhető, hanem kerülhetetlenül szükséges, minden Nemzetnek, minden embernek szoros kötelessége, sőt oly természetes, mint a természet maga«. (97—98. l.)

Ezután egy másfajta érvet hoz fel állítása támogatására: a művelt nemzetek példáját. Átkutatja az olaszok, franciák, angolok, hollandok és dánok s különösen a németek irodalmát; kimutatja, hogy a nyelvújítási mozgalmakon mindegyik művelt nemzet keresztülment és nyelve győzelmesen, megcsinosodva, szebbé, hajlékonyabbá, gazdagabbá válva került ki a küzdelemből.

Itt következik Teleki legfontosabb, leghatalmasabb érve: a politikai. A magyar nyelv szegény, nem felel meg a műveltség mai állapotának, a német pedig már hajlékony, kiművelt. Ezért nem is nélkülözhetjük. Kiküszöbölésére egyetlen mód a magyarnak hasonló fokra emelése. S ezt tenni kötelességünk, mert a nyelv pusztulásával a nemzet élete forog kockán. »Melly szép, melly hathatós indító ok a Nyelv művelésre! Itt a botlás is dicsőséges«. Az ortológusok és neológusok közt nem is annyira a »nyelv művelés szükségéről«, mint inkább »annak különböző módjairól« folyt a küzdelem. S itt egy oldalvágást mér azokra, akik a nyelvet idegenből vett szólamódokkal fertőztetik meg. »Az emberi elme megfoghatatlanságai közé tartozik . . . az, hogy hazánkffai közül épen azok, kik az új eredeti szavaknak legnagyobb pártfogói, nyelvünket idegen nyelvből fordított szóllásformák által, mellyek annak egész belső természetét megrontják, megfertéztetni semmi vételeknek nem tartják«. (127. l.)

3. Írói hatalom és nyelv szokás.

A nyelv művelés szükséges voltának bebizonyítása után természetesen következik ez a kérdés: kiket illet a nyelv fejlesztése, s hogy: minő viszony van az író és nyelv szokás közt. E kérdés vita tárgya az egész

magyar nyelvújítási harc folyamán. Tudjuk, hogy Wieland és Adelung vitájában ez a kérdés is fontos helyet foglal el. Wieland határozottan állítja, hogy a nyelvnek az író nem rabszolgája, hanem parancsolója. Adelung tagadja ezt, s azt mondja, hogy a nyelvfejlesztés nem az írók joga, hanem a legműveltebb nyelvjárás magasabb társadalmi osztályáé. Az író ennek a nyelvszokásnak köteles rabszolgája. Fontossága csak annyiban van, amennyiben, ha helyes és finom ízlésű, a mindennapos érintkezés nyelvéből a legjobbat és leghelyesebbet szedi ki.

Nálunk különösen Kazinczy hangoztatta az írók jogát. A *Tudományos Gyűjtemény* 1817. évi 12-ik kötetében (87 lap) Beregszászi *Dissertatio Philologica*-ját és Sipos Ó és új magyar-ját bírálva az írónak szinte isteni hatalmat tulajdonít, midőn ezt mondja: »Az író parancsolja, hogy úgy legyen, és úgy lesz«. Később enged ebből a merev álláspontból. Kis János hasonlóképpen az írók jogának vallja a nyelvfejlesztést már pályadíjnyertes művében is, s később hasonlóképpen a *Felső-Magyarországi Minerva* I. kötetében (1825). Az író feladatát Adelunghoz hasonlóan fogja fel Révai. S érvelésében sok helyes észrevétel található. »Ezt a nyelvet nem magok az írók teremtik; az ő érdemök másban határozódik. Tulajdonkép nem ők magok művelik a nyelvet, csak mindazt összegyűjtik és szép egészbe fűzik össze a nemzet számára, ami általánosan szép, jó és kiművelt van a nyelvben . . . De erre csakis azok képesek, akik a tárgyi ismereteken kívül saját nyelvüket is tudományosan ismerik s egyszersmind szépérzéssel is bírnak«. Később ismét kifakad: »Veszedelemes némely íróknak azon öntetszelgő meggyőződése, hogy a mi még élő nyelvünk az ő kezükben van, s hogy ők ennek képzői. Mert ők könnyen romlott érzékűek lehetnek . . . s így könnyen eltávozhatnak attól, ami a nyelvben szép, helyes és általános«. (Vö. Elab. Gram. II. 942—4 és Bánóczy J.: Révai élete. 384—6 l.)

Beregszászi még túlzóbb álláspontot foglal el *Dissertatio Philologica*-jában. Szerinte »a szokás az ír a nyelvben, az író semmi«. (»Usus ergo dominatur in linguis, Scriptor nequaquam«. VI. l.)¹

A szokás mindenhatóságát Horatius is vallja:

»Multa renascentur, quae jam cecidere, cadentque
Quae nunc sunt in honore vocabula, si volet usus,
Quem penes arbitrium est et jus et norma loquendi«.

(De arte poet. 70—72.)

Az író és a nyelvszokás viszonyát Teleki igen helyes érzékkel döntötte el. Művének ez a fejezete igen szépen van megírva s fejtegetése még ma is teljesen kifogástalan.

A nyelvek gyermekkorában a nyelv igen gyors változásnak van kitéve. Az írástudatlan emberek közt a nyelv csak a közönséges beszédben él, s a körülményeknek sokkal nagyobb befolyásuk van reá, mint a fejlődöttebb korban. Egészen más a művelt, írásba foglalt nyelvek állapota. Ily állapotban a nyelv nincs kitéve oly gyors változásnak. Az írás századokra és egy egész nemzetnek szól, hosszas gondolkodás gyümölcse; s meg-

¹ V. ö. még Beregszászi mentségeit Kazinczy bírálataival szemben különösen a nyelvszokás értelmezéséből: Pennaháború, nemzeti nyelvünk' dolgában: 85—89. l. (Nyomatottott Neu-Pesten. 1820.)

kivánhatjuk az írótól, hogy a mindennapi beszéd legszebb oldalait fogadja művébe. Az írás tehát a legtökéletesebb köznapi beszéd nyelve. Az írónak a nemzet tanítójául kell magát tekintenie s a pallérozottságban elől kell járnia, szóval a nyelvet művelnie kell. Hogy az író mily hatással van nemzete szellemi életére s nyelvére, bizonyítja a rómaiak, németek, franciák és angolok példája. A szokás nagy hatalmát a nyelvben Teleki is vallja és elismeri. A nyelv primitív korszakában korlátlanul uralkodó. De sem Adelungnak, illetve Beregszászinak, sem Kazinczynak: a két legszélső álláspont képviselőinek nem ad igazat. »Az író nints a' nyelvszokásnak úgy alája vetve, . . . a' mint Adelung látszik azt vitatni; a nyelvszokás nem egy oly Tyrannus, hogy az eggyes író annak parancsait . . . vakon megfogadni kénytelen lenne; de nem is egy oly Árnýékfejedelem, ki a' hatalmas Aristokraták, az eggyes írók kényeknek szabadon ki lenne téve.« De Kazinczynak is megfelel. »Az Író nem parantsol, tsak javasol, és a' későbbi (írásbeli) szokástól tügg a' javasolt újítás elfogadása. Az Írónak szabad, sőt kötelessége nemtsak most, hanem örökkön örökké a' nyelvszokást igazgatni, javítani, a' rossz ellen kikelni, a' jövendő szokástól várván igyekezetének foganatosságát.« (135. l.) De a nyelvszokás sem mindig a helyest fogadja el. Reá »eggy nagy elméjű embernek nagy és hathatós befolyása lehet oly annyira, hogy annak helytelen újításai is elfogadtnak.« (133. l.) Megjegyzendő; hogy Teleki *nyelvszokáson* csupán az irodalmi nyelvszokást érti.

4. A nyelv művelés módjai.

Művének harmadik részében Teleki a nyelv művelésre szolgáló módokról szól. Ez művének legfontosabb része. Nemcsak azért, mert arra ad feleletet, ami az összes nyelvújítók előtt kérdések kérdése volt, hanem azért is, mert benne Teleki legértékesebb, legmélyrehatóbb gondolatai vannak elrejtve, melyek őt már fiatalon legképzettebb, legkiválóbb nyelvészeink közé emelik.

Ha szükséges a nyelv fejlesztése, akkor ezen munkálkodni kinek-kinek szükséges ugyan, de tagadhatatlan, hogy végrehajtását »nem lehet minden hazafinak önkényére bízni; különben a' nyelv idétlen lesz és tzieljének soha sem fog megfelelni.« (137. l.)

Mind az író, mind a *nyelvszokás*, vagyis az irodalmi nyelv egy felsőbb erőnek van alárendelve: a nyelv természetének. Ez határozza meg, hogy az »újítások közül melyik elfogadható, melyik helyes és szükséges.« De a nyelv természetét csak fáradtságos munkával, összehasonlítás segítségével nyomozhatjuk ki.

Minden nyelv két részből áll: »az eggyes szavakból és a' szavak egymásután rakásából, vagy szóllásformákból.« »Az új szók eredetökre nézve lehetnek vagy nemzetiek, vagy idegenek; »továbbá tsak némely tekintetben újak, még pedig vagy olyanok, melyek valamely új értelemben vétetnek, vagy elavultak, vagy vidékiek.« S így a nyelvújításnak hét módja képzelhető: »új gyökerek koholása, származtatás, összetétel, költsönözés, értelem változtatás, az elavult szóknak felélesztése és vidékieknek terjesztése.« (142—3 l.). Ezen módokat vizsgálja a következő fejezetekben s tanácsokat ad, melyiket s mennyiben lehet követnünk s melyiktől kell tartózkodnunk.

a) Új gyökérszavak koholása.

E fontos kérdést fejtegetve, először világos meghatározásokat ad. »A' gyökér szavakat... meg kell különböztetnünk a' törzsököktől.« »Gyökér szónak nevezzük azt, mely más szótól nem származik, de mellytől más szavak származhatnak.« »A' törzsök szó elemben a' származtatást különösen megkívánja, és valamely szóról tsak annyiban mondhatjuk el, hogy törzsök, a' mennyibe attól más szavak származtatnak, a' nélkül mindazáltal, hogy annak magának származtatására tekintenénk. A' gyökér szó tehát nem mindég törzsök, de soha sem lehet származék; a' törzsök szó lehet ugyan egyszer'smind gyökér szó, de valamely felsőbb törzsöknek lehet származékja is.« (143. l.) Pl. *szél* valóságos *gyökér* s egyszer'smind *törzsök* a *széles*-re nézve. De *széles* már *gyökér*nek nem mondható, de lehet *törzsök* a *szélesít*-re nézve. A nyelvekben a gyökerek száma igen kevés. Egy-egy új gyök feltalálásával azonban a nyelv bámulatos bőséget nyerhetne s az új gyökerek behozása a nyelvre nézve a legnagyobb haszonnal volna összekötve. »Mind e' mellett is kénytelenek vagyunk az új gyökerek' koholását minden nyelvre, és így a' Magyarra nézve is egyáltalában tilalmazni.« (144. l.)

b) Szóképzés.

Az új szók másik csoportja: a szóképzés, vagyis »származtatás« útján alkotott új szók. »A' már kész régi gyökerekből a' nyelv természete szerént új szavakat alkotni mindég szabad volt és szabad lenni soha meg nem szünhetik.« (146. l.)

A *hajlítás*, *származtatás* és *összetétel* ugyanegy forrásból származtak, t. i. két szó összecsatolásából, csakhogy míg az összetételben mindkét szó eredeti formájában és értelmében van meg, addig a szóképzésben és ragozásban a jelentés elhomályosult. Nyelvünk a szóképzés terén áll legnagyobb fényében.

»A' Magyarban a származtatásbeli ragasztékok mindég egyenesen a' törzsökkhöz ragasztatnak.« Vannak bizonyos analógiák és törvények, melyeket a szószármaztatásban figyelemmel kell tartanunk. Egyik képző egyféle, másik másféle beszédrész képzésére szolgál. Erre nagy részletességgel elsorolja a képzőket a beszédrészek s a szerint, hogy milyen jelentésű szókat képeznek. Közben egész kis polemiát folytat hol Verseghyvel, hol Beregszászival. Pl. a *sokadalom* szóról ezt jelzi meg a lap alján: »Ez ellen, mint rosszúl koholt új szó ellen helytelenül kél ki Verseghy tiszta Magyarágába Pest 18.(05) 58. l., mert az Erdélyben régtől fogva szétibe használtatik. Ha pedig az ő állítása szerént a' közönséges szokást vesszük vezérül, az Erdélyre is kell tekintetet venni.« (157. l.) Védelmezi a »*fennség*« szót Beregszászival szemben az ily névszók analógiájával, mint: *messzeség*, *hamarság*. (158. l.) Cáfolja Verseghy azon nézetét, hogy a *-vány* *-vény* eredetileg csak mássalértőket (mellékneveket) képezett. (161 l.) Révai-ról mindig a legnagyobb tisztelettel szól, bár feladata megoldásában tőle teljesen független. Úgy látszik a nagy szorgalmat, a fáradhatatlanul kutató, lelkes tudóst tisztelte Révaiban. A vitás kérdésekben is mindenütt inkább Révai, mint Verseghy felé hajlik. Érdekes az ikes ragozásban elfoglalt álláspontja s egyszer'smind jellemzi az ő óvatosságát. Az igéképzés tár-

gyalását mingyárt az *ikes* igével kezdi. (166 l.) Nem tudja eldönteni, hogy képző-e az *-ik*, vagy nem. »Ennek haszna nyelvünkbe igen kiterjedett és még is annak természete tökéletesen kifejtve nintsen. Hogy valyon ezen ragasztéknak felvételével megváltozik é az igének egész természete?« (166. l.) Az *ikes* ragozás kérdésében a következő nyelvszokásra bízva a döntést. »Tsak a későbbi nyelvszokás határozhatja el ezen nevezetes kérdést, úgy látszik mindazáltal, mintha ez már is Révai felé hajlana« (így!). (166. l.)

c) Összetétel.

A harmadik fajta képzésmód: az összetétel. Különbséget kell tenünk az »összeszerkesztés« (syntaxis) és »összetétel« közt. Az előbbi a szavak pusztá egymás után rakásából keletkezett, az összetétel részei azonban szoros viszonyban vannak egymással s egyetlen képzetet fejeznek ki. Az összetétel keletkezése úgy történt, hogy bizonyos elemek elvesztek s a két főrész szorosan összekapcsolódott. Pl. *hazaszeretet* ebből keletkezett: »a' hazának szeretete«, vagy »a' haza szeretete«.

»Az összetétel a' Magyar nyelvben két, vagy néha több szavaknak egybehúzásából származik . . . a hajlításbeli ragaszték kihagyatván.« (181. l.) Hibáztatja az ily összetételt: *örökbefogadás*, csupán annyiban tartja megengedhetőnek, amennyiben ebből is kimaradt egy összekötő elem. T. i. eredetileg *örökbe való fogadás* volt. Itt következik aztán a fejezet tüzetes része: összetett főnevek, melléknevek, igék. A fejezet végén megjegyzi, hogy »az összetétel törvényei nyelvünkbe voltaképen nintsenek is kifejtve, meghatározva és nevezetességöknek tekintetéből megérdemlenék, hogy azokat Nyelvtudóssaink egyike, vagy másika nyelvvizsgálódásainak különös tárgyává tegye.« »Azért még is (nyelvünk) a nyelvmívelésnek ezen módja nélkül nem szűkölködik«, hiába igyekszik Beregszászi attól megfosztani. Bátran fölhasználhatjuk, használjuk is föl ezt a módot is nyelvünk bővítésére. (191. l.)

d) Kölcsönzés.

Ez akkor áll elő, ha két nemzet kölcsönhatásban áll egymással. Fontos dolog, hogy a kölcsönző és átadó nyelvek rokonok-e, vagy nem. A keleti hangok sohasem fértek össze a nyugotiakkal. A magyar keleti nyelv s így az idegen szók elkerülhetetlen fölvétele után is megtartotta eredetiségét, bár az átvétel törvényei csak kevésbé fejlődtek ki benne.

A nyelvek vagy »egyvelegek«, vagy »eredetiek«, vagy »leánynyelvek«. Az *egyveleg nyelvek*, mint az *angol* is, — eredeti természetük elváltozván, — a kölcsönzésre semmi törvényt nem ismernek, s így majd minden nyelvből kölcsönözhetnek szavakat. Az *eredeti nyelvek* megkívánják, hogy a kölcsönzések csak gyéren és úgy történjenek, hogy idegenségüket elveszítsék. A *leánynyelvek*, mint a *német*, anyokból minden szót kölcsönözhetnek, valamennyire — főként végzeteikben — elváltoztatván őket.

»Azzal . . . egy nyelv sem büszkélkedhetvén, hogy tsupa eredeti szavakkal bír, a' kölcsönzésnek szükséges volta kétségben sem hozathatik.« (166. l.) Itt az a kérdés merülhet fel, hogy mely nyelvekből kölcsönözhetünk. Mivel a magyar nyelvnek »anyja nints«, »rokonai pedig . . . részserént tölle nagyon messze és így . . . esméretlenek lévén, részserént

pedig a' míveltségnek legalsó léptsőjén álván, mi azokhoz nem folyamodhatunk.« (199. l.) Nincs más hátra, mint idegen nyelvekhez fordulni. Ezek közt legismeretesebb, legmíveltebb a deák és a német. Ezek közül is a deáknak adja az elsőséget, mert »az a' holt nyelvek közé tartozván . . . nem szorúlnak egy Nemzetre is«. (200. l.) »Egyébbaránt — ugymond — ezel a' több nyelveket épen nem akarom kirekeszteni«. (200. l.) Ezután azon törvényeket sorolja fel, melyeket az idegen szók átvételében szem előtt kell tartanunk. Ilyenek: a magyar nyelv hangzóilleszkedése (miloszt > malaszt; angelus > angyal), a kettős mássalhangzó kerülése a szó elején (stall > istálló; groschen > garas), kemény mássalhangzók felcserélése lágyabbakkal (Georg > György; sakristia > sekrestye). De megjegyzi, hogy »itten valamely kifogást nem szenvedő törvényeket fel-állítani nem lehet.« (201. l.)

Az utókor nem szentesítette a nyelvújítás e tévedését. Ma a *latán* csak visszaváltozott *latinra*, az *alagya elégiára*, a *gyenius geniusra* stb.

Teleki szerint van rá eset, hogy az idegen szókat egyáltalában nem tudjuk megmagyarosítani. »Az illy szókat is mindazonáltal valamennyire megmagyarosíthatjuk, ha azokat, tsupán kimondásokat tekintvén a' Magyar helyes írás törvényei szerént írjuk p. o. filozofia, kharakter, Akadémia 's a' t.« (206. l.) Kivételt tesznek itt is a tulajdonnevek, helynevek. Ezek írását a kiejtés szerint változtatni nem szabad. Tudatlannak mondanók, aki Castlereagh-t, Newtont, Shakespearet így írná: Kesztlri, Njuten, Sekszipir. A görög és római írónévek megváltoztatásában se kövessük a németeket. Ne írjunk *Homért*, *Horácot* *Homeros* és *Horatius* helyett. Hisz ezzel úgy sem tehetjük őket magyarokká. »Jó volna ha lehetne! Görögök, Romaiak maradnak ők örökön örökké, hagyjuk meg tehát nékiek Romai és Görög neveket.« (209. l.)

e) Jelentésváltoztatás.

Az itt következő fejezet Telekinek egyik legérdekesebb fejezete.

E fejezet foglalkozik először a jelentéstannal a magyar nyelvészet történetében. A jelentésváltozásnak csaknem minden nemét ismeri és ismereti, csak épen nevet nem ad nekik. Nagy szó ez, mikor Reisig kezdeményezése a németeknél csak 1839-ben lát napvilágot.

A fejezet címe: »A' szók értelmének elváltoztatásáról« (211. l.). Az »elváltoztatás« név a nyelvújítás hatását hordja magán. De csupán a név. A fejtegetés arról győz meg bennünket, hogy a nyelvújítók eljárása egy egészen ismeretlen terület megpillantására vezette Telekit: a jelentéstanéra. A problematikus talajon ifju tudósnál szokatlan óvatossággal, szinte félnkséggel mozog, de a tárgy szűk tere is arra intette, hogy tartózkodjék a tulságos részletезéstől.

A nyelvújítás egyik módja az volt, hogy a szóknak egy-egy fordulatban bizonyos újabb jelentést adtak. Különösen Faludi gyakorolta nagy szerencsével az újításnak e módját. Tőle való pl. a *hitel* szónak mai pénzügyi értelemben való megszorítása, továbbá e ma általában használt metaforák: *mély* tisztelet, *csipős beszéd*, *elröppentett* szó, vminek *kulcsa* (e h. *nyitja*).¹

¹ V. ö. Simonyi Zsigmond: A nyelvújítás történetéhez. NySzE. 14 : 8 : 11—12. l.

Nem ily öntudatos az a jelentésváltoztatás, illetőleg változás, mely a társalgási, és a népnyelvből megy végbe. S Teleki erre irányítja figyelmét. Létrejöttét pszichológiai okoknak tulajdonítja. »Ezen inkább a' léleknek belső munkálkodásain, főként pedig a' képzelet szabadabb kitespongásain, mint a' nyelvek különös belső természetén épült módot, nem lehet megkötni, nem lehet bizonyos szabások alá vonni.« (212. l.) A nyelvfejlődés e módjának sem gátat vetni, sem azt bizonyos határok közé szorítani nem lehet. E módot s különböző nyilvánulásait csak konstatálni lehet. »Valamint az emberi Lélek, és kivált annak képzelő tehetsége maga munkálkodásiban megfoghatatlan és csak némelly közönségesebb törvényeket látszik megfogadni, épen úgy ki-tsapong az, a' régi már esmérates szavaknak új értelemmel való felruházásában.« (212. l.)

A nyelvek primitív korszakában a fejlesztés e módja nagy szerepet játszott. Az új képzeteket a valamely tekintetben hasonló régiekkel neveztek el. De szerepét ma sem veszítette el. Minden nyelvben, minden korban nagy elterjedtségnek örvend.

A jelentésváltozásnak szabályok alá egyedül fogható módjai: a »származtatás« és összetétel. Mert tudnivaló, hogy mindkettő a jelentés megváltoztatásával jár. »A' származtatott szavak, csak *eggy bizonyos mellék*, az összetettek csak egy a' két tör'sök által meghatározott *fő képzetnek* kifejezésére szolgálnak.« (213. l.)

Sokszor azonban nem ily eszközökkel fejezzük ki az új képzeteket, hanem az eredeti értelemnek valamennyire elváltoztatásával. Pl. »*fazékas* azt teszi tulajdonkép, a' mi fazékkal bővölködik, a' ki fazékat bír; eleink mindazáltal ezen kifejezés *értelmét* tsupán azon mesteremberekre szorították, a' kik fazékokat készítenek. *Sárga-répa* valóságosan csak azt a' répát jelenti, melly sárga; a' mostani nyelv szokás szerént mindazáltal az alatt a' répának azt a' nemét értjük, melly közönségesen sárga szokott lenni, de gyakran más színű is lehet. *Eke* a' Németektől kölcsönözött, de a' Német *EGGE* nem *EKÉ*, hanem *BORONÁT* jelent, és a' kettő között nints egyéb hasonlatosság, csak hogy mind a' két eszköz a' földmivelésre tartozik.«

Teleki szerint az »értelem változtatás« annyira el van terjedve a nyelvekben, hogy alig van olyan szó, melyben ennek valamely nyomára ne akadnánk.

Tehát tisztán látja nagy szerepét, nagy fontosságát. Látja azt is, hogy valami lélektani, rejtett oka van, s tisztán látja a jelentésváltozás alakitani okait is: a szóképzés és összetétel jelentésmódosító erejét.

Ámde az értelem megváltoztatásából »a' nyelv belső alkotására nézve... két kedvetlen következtetés származnak. Először... az *Etymologiának* *tétovázása* . . . ; másodsor a' nyelveknek nagyobb vagy kisebb *határozatlansága*« (213—214. l.)

A metafora útján keletkezett jelentésváltozásoknak nagy bőségét a nemzetek gyermekkorára teszi, mikor a képzelet szabadon csapong. Ilyen jelentésváltozás, mikor a khinai az *Istent felséges Császárnak*, a »miami Nagy Léleknek, a »Bómán« a *fa virágát* a *fa dicsőségének*, a *kicsiny mértéket gyermek mértéknek* nevezi. Az éghajlat a képzeletre nagy hatással van. Különösen a délkeleti népek nyelve van tele tarkábbnál tarkább költői képekkel. A magyar is keleti nép s így az ő nyelvében sem kevés az ily

kifejezések száma. »Midőn kedves személyeinket *édeseknek* nevezzük, midőn a' köznép szájából a' *tubámat, rózsámat, lelkemet, eszem a lelkít* 's a' t. oly gyakran halljuk, nem kell é vissza emlékeznünk *Eleinknek ősi lak-helyeikre?*«

Telesi érzi, hogy új talajon jár, azért nem mer ezek megfejtésébe bocsátkozni, csak egyszerűen konstatálni akar. »Ez a' mód illy *nevezetes* és egyszersmind illy *kényes* lévén, nem volna ugyan felesleg való abban mélyebben belé ereszkedni; de ezen Értekezésnek azon kívül is igen nagy kiterjedése rövidségre int; a' kényesebb törvények felkeresése pedig az emberi ész munkálkodásainak mélyebb és elrejtett *títkaiba* vezérel. Melyik emberi elme az, mely itt el nem tévelyedne, magát ezen épen oly *fontos*, mint *kimeríthetetlen* tárgyban el nem tévesztené! Elégedjünk meg tehát ez úttal némelly *közönségesebb észrevételekkel.*« (216. l.)

A metafora utján keletkezett jelentésváltozás tárgyalása után a jelentésváltozásnak azon módjára tér át, mikor egy beszédrészt minden változtatás nélkül más beszédrész helyett használunk. »*Magánértők*« (főnevek) helyett *ige*: jobb a' *van* mint a' *nincs*. *Magánértő* helyett *mássalértő* (melléknév): »Kotsis, hajós.« *Magánértő* helyett *részesülő jelen*: író, szerző; lelketlen tárgyról: eső, adó. *Magánértő* h. *rendszámnev*: tized, század. *Mássalértő* h. *magánértő*: fa ember, szalma szék. *Mássalértő* h. *jelentő mód mult*: szerettem férjem. *Mássalértő* h. *határozó*: meszsze föld.

Érdekes, hogy Telesi fölfedezi nyelvünkben az ú. n. jelentésmegszorítást is (Bedeutungsdifferenzierung). Szabó Dávid Kisded Sótárában ugyanis azt látja, hogy *komoly* és *komor* egyet jelent. Ámde a nyelvszokás a *komoly* szót »kihúzta« »eddig volt köréből« s »Nemzetünk Karakterének egyik fő tulajdonságát, azt a' férfias, élemedett tsendességet« jelöli vele, »mely a' vigság és szomorúság között áll.« Mig a *komor* megmaradt a 'haragos, kedvetlen' szinonimájának.

A jelentésváltozás más fajául említi azt az eljárást, midőn a nyelv érzékelhető tárgyak neveivel lelki tulajdonságokat, vagy egyáltalán nem érzékelhető dolgokat nevez el, pl.: *nyakas, befejezés, állít* stb.

Ismét más neme a jelentésváltozásnak az, mikor a nyelv »a' közönségesebb értelmű szavakat a' valamennyire szorosabb, de ugyan azon Nem-ből való képzetek kifejezésére használja és így azt mintegy szorosabb értelemben veszi p. o. *sárgaság* magában igen szélesen kiterjedő képzet, eleink mindazáltal azt megszorították, és ma már tsak azon *nyavalyát* jelenti, mellyben az emberi testen ezen tulajdonság uralkodik.« (221. l.) Ilyen a *hidegletés* szó. A hidegletés nincs mindig hideggel összekötve, s ellenkezést mondunk, midőn forróhidegről beszélünk. Látjuk, hogy itt az úgynevezett »jelentésmegszorítás«-ról van szó.

Végül arra figyelmeztet, hogy valamely idegen szó tolmácsolása alkalmával az illető szónak ne eredeti, hanem megváltozott jelentését vegyük át. »Melly képtelenség volna, ha mi a' Szomorú Játékot *Ketskebak énekek neveznök*, a' Görögök példája szerint.« (224. l.)

»Jól érzem én azt, — szól befejezésül Telesi — hogy ezek által a' dolgot épen nem merítettem ki; sok egyes hasznos jegyzésekkel lehetne azokat megtódani, de ezek igen messze elvezetnének feltett tzelomtól, melly tsak abban állott, hogy ezen kényes tárgyal és annak természetével vala-

mennyire megesmértessem az olvasót. De minden ügyekezetem után is nem kellene e' megvallanom, hogy itten bizonyos meghatározott törvényeket adni nem lehet? Ezeket sokkal könnyebb *érezni*, mint *kijelenteni*.» (225. l.)

Teleki fejtegetése, — mint maga is váltig bánkódva bevallja, — a valódi célzatot illetőleg nem sikerült, mert nem is sikerülhetett, de a magyar nyelvtudományának mindenkor becsületére és dicsőségére válik.

f) Elavult szók fölélesztése; gyökelvonás.

A nyelvújításnak gyakorlott módja volt az is, hogy elavult, a használatból kiment magyar szavakat kerestek föl a régi nyelvből s igyekeztek ismét elterjeszteni. »Ezeket, — mint Csokonai is mondja, — méltó a maradéknak új életre és fényre hozni — iure postliminii. Kivált, a mely szónak ágozatai és mintegy rokonjai, még ma is esmértetnek. Ilyen a hölgy, nő stb.« (Csokonai V. M. Összes művei. Horváth C.-féle kiadás. 482. l.) Valóban, Csokonai gyakorolta is az újítás e módját, még pedig sikerrel, miint ezt a *lom*, *kehely*, *harsány*, *hölgy*, *kaján*, *nő*, *szirt*, *rügy* stb. szavaink bizonyítják.¹

Már Horatius is megmondta:

»Multa renescentur, quae iam cecidere, . . .
. . . vocabula, si volet usus.»

Adelung tilalmazza, Wieland helyesli a nyelvfejlés e módját. Versegly szintén tilalmasnak tartotta. Teleki sajnálja a szokásból kiment jó magyar szókat, mindazáltal óvatosan jár el ajánlásukban. »A' mennyiben az ily elavult szavakra az újítások tzéljaira nézve *szükségünk* vagyon és azok *kívánságunknak* megfelelnek, annyiban azokat feléleszteni és használni nem csak szabad, de valóban *kellemetes kötelességünk is*.« (227. l.) Hivatkozik idegen példákra. Dicséri a spanyol akadémia azon szándékát, hogy a nyelv régi állapotát állítsa vissza. Hivatkozik a németek példájára is. A régi szavak nem rontják a nyelv természetét, sőt »azokat már e' régiségek eránt való tiszteletünk — is« ajánlja. (228. l.)

A régi szavakhoz két úton juthatunk: vagy a régi nyelv búvárlása útján, »vagy pedig a' nyelvekben találkozó *származékoknak*, az etymologia törvényei szerént, a' magok szerkeztető részeire való *felosztása* által.« (229. l.) Ez utóbbi a nyelvújítók hírhedt eljárása: a gyökelvonás. Teleki, bár kijelenti, hogy az elvont gyököket nem használhatjuk minden különbség nélkül, mert jelentésük sokszor bizonytalan, s csak akkor válik bizonyossá, s így használhatóvá, ha nyelvemlékeinkben is megtaláljuk, mégis megengedhetőnek s teljesen kifogástalannak tartja, ha több rokonszármazékkal bizonyítható a gyökér jelentése. Verseglynek »a' nyelv belső történetében járatlanságot«, »a' nyelvalkotás Filozofiájával esmérletlenséget« (233. l.) lobbant szemére, midőn az *néma gyököreket* emleget. »Valyon lehet é oly gyökereket képzelni, melyek *soha élevenek* ne lettek volna?«

Telekinek nem hányhatunk semmit szemére e felháborodásáért. Épúgy kora nyelvtudományi álláspontján állott, mint Versegly. Ez utóbbi

¹ V. ö. Haraszti Gyula: Csokonai V. M. élete (Aigner, Bpest 1880) 287. l.

talán annival szerencsésebb, hogy mindig a tapasztalatból indul ki, a valóban létezőt kutatta és sokszor látta, vagy látni vélte a helyest.

A *gyök* fogalma a héber grammatikusoktól származik. (Delbrück: Einl. 4: 24) Értették rajta azon szórészt, mely az anyagi jelentés hordozójának látszik. Alakjára nézve felállították azt a szilárd törvényt, hogy *egytagú*. E mellett szólt a grammatikai analízis eredménye, s másrészt azon általános felfogás, melyet Adelung így fejezett ki: »Minden gyök eredetileg egytagú volt, mert a még nyers őseber az ő képzetét szájának egyetlen felnyitásával fejezte ki.« (Idézve Delbrück: Einl. 4. kiad. 126—129.) Humboldt-nak később hasonló felfogása volt. »Nem könnyen felel meg két hang egy benyomásnak«, ugymond. Már a héber grammatikusok összetételteoriájából, mely átnyult egészen Boppig, de a Bopp-féle flexio-elméletből is bizton következett a gyökök történelmi sorrendje. Ha a szók predikatív és demonstratív gyökök összetételéből keletkeztek, akkor a gyökök a szavak előtt voltak meg. Ez volt, mint láttuk, a Teleki felfogása is. Ez volt az általános nézet Teleki előtt és után. Csak természetes tehát, ha a nyelvújítók a nyelvmélekkben talált régi szókkal egy rangba helyezték az elvonás módszerével rekonstruált szavakat.

A gyöknek a héber grammatikusoktól megállapított fogalma az ősnyelv rekonstruálásának szikláján szenvedett számtalan hajótörés következtében teljesen megváltozott. Delbrück fogalmazása szerint (Einl. 4: 135-136): »Ha az analízis minden kísérletéről való lemondással vesszük föl a nyelv flexio-formáit, s így az ősnyelvet egyszerűen adottnak gondoljuk,« ... »akkor a gyök csak oly szónak definiálható, melyet a beszélő egy összetartozó szócsaládban, vagy egy külön szóban a jelentés hordozójának érez. Hogy hol kezdődik és hol végződik ez a szó, azt megtanítja a jelenre nézve közvetlen nyelvérzékünk, a multa nézve a hagyományban adott szótípusok. E szükséges történetietlen felfogás megszünteti azt a kötelességet is, hogy a gyököket csak az őskor számára állítsuk fel; konstruálhatók azok bármely tetszésszerű nyelv-átmetszet számára. Természetesen, nem formálhatunk jogot arra, hogy bennök egykori valóság példányait lássuk. Grammatikai absztrakciók azok, csupán azon célból, hogy az ábrázolást szemlélhetővé tegyék.«

Tehát a nyelvtudomány mai álláspontja szerint a gyökelvonás útján alkotott szók, illetőleg gyökök nem tekinthetők egy régibb nyelvállapot képviselőinek. A nyelvújítás pedig kora nyelvtudományának elméletét alkalmazta a gyakorlatban. Hibásnak egyik sem hibás ezért; sem a nyelvújítás, sem a korabeli nyelvtudomány. A nyelvújítás éppen nem.

g) Tájszók fölvétele.

Az erről szóló fejezetben helyes felfogást tanúsít Teleki a nyelvjárások értelmezéséről.

Szól először a nyelvrokonság mivoltáról. A primitív emberek — ha föltesszük is, hogy a nyelvek egy ősanjától származtak, — csoportokban ugyan, de az ily csoportok izolálva éltek egymástól s nyelvük mindinkább kezdett egymástól különbözni. Így támadtak először a különböző nyelvjárások és ezekből a közelebbi vagy távolabbi rokonságú nyelvek.

Az egymással folytonos érintkezésben levő nyelvjárásokkal ez a

nagy elkülönülés, ez a különfejlődés nem történik meg, mert köztük megvan a kiegyenlítődé, vagyis mint Teleki kifejezi: »az írás« és »a' szüntelen közösködés hathatósan gátolja azt, hogy a' nyelv« az ország »eggyik szegletében másként formáltassék ki, mint a másikában.« (236. l.)

Itt következő nyilatkozatából pedig az tűnik ki, hogy Telekinek már tiszta fogalma volt az *egyéni nyelvről* is. »A' mindennapi tapasztalás bizonyítja, — ugymond, — hogy nem tsak *egy-egy vidékeknek, helységeknek*, hanem *egy-egy háznépeknek*, sőt *egy-egy személyeknek* is vagnak különös *szóllásai*, mellyek valamelly különös, az ország több részeibe esmérletlen *történeten* vagy *környülálláson* épülvén, tsak igen ritkán lehetnek közönségesek. (237. l.)

Különben a tájszókról való nyilatkozata szerint »valóban megérdemlenék ezek, hogy azon homályból, mellyben lappanganak, *kiragadtatnának* és közönségessé tétetnének!« (241. l.)

Bár némi tartozkodással jut erre a nyilatkozatra, érette mindazáltal dicséretet érdemel. Igaz, hogy Csokonai már 1802-ben így szól: »Bizony a *szegény* közönségnek ma is több *genije* van, mintsem azoknak, a kik szegyenlenek a közé számláltatni: ő a maga új ideáit is ki meri magyarul tenni, s ha reá kész szót nem talál, bátorkodik csinálni; míg a *felső* község nem akar, a *tudós* község nem mer, és amaz németizál, e pedig deákizál.« (Ö. művei: 482. l., Horváth C. kiadása.) De a kor két legkiválóbb nyelvésze: Révai és Verseghy *máskép* beszél. Révai csak akkor hajol meg a népnyelv előtt, ha az ő *nézeteinek* helyességét bizonyítja.¹ Verseghy pedig ugyancsak a Marczibányi-pályázatra tervezett Feleletében helytelennek tartja a tájszók felvételét.

Teleki a megvetett tájszóknak védelmére is kél e mondatában: »A' sokféle szórszálhasogató vizsgálódásokkal *meg nem romlott*, eredeti erővel felruházott, *együgyü emberi elme*, az új képzetek helyes kifejezéseinek eltalálásában gyakran *sokkal szerentsébb*, mint a' *félének nyelvtudós*, ki nyelvét megrontani minduntalan rettegvén, az erősebb, hathatósebb kifejezésekhez nyúlni *nem mer*.« (241. l.)

h) Új szó l á s m ó d o k.

E tekintetben nagy óvatosságra inti az újítókat, mert »a helytelenül készült *új szó l á s m ó d* a' nyelvet . . *elundokítja*, annak egész alkotását *elront-hatja*.« »A' szó l á s m ó d o k r a, kivált a' *nyelvnek Grammatikáján épültekre* nézve, kénytelenek vagyunk (az íróknak) *kezeket szorosabban megkötni*.« (244. l.)

A szó l á s m ó d o k a t a körülmények, a véletlen teremtik. Ép ezért számtalan oly szó l á s van, mellyben a józan okosság törvényeit, a logikát hiába keressük. Ilyen pl. a lelketlen dolgoknak nemmel való felruházása. »Hogy az ajtó (haec janua, la porte, die Thür 's a't.) miért legyen inkább *aszszony*, mint *férjji nemü*, a' józan okosság megmondani nem tudja; sőt azt sem látja által, hogy miért kelljen annak valamely neműnek lenni.« (245. l.) Ily logikátlan eljárás az is, hogy némely nyelv előjárókat használ, míg más nyelv ugyanazokat a szó után teszi, s így utoljára tekinti.

S itt mindjárt ki is kél Révai ellen, — először és utoljára, — ki,

¹ V. ö. Melich J. Révai M. nyelvtudománya. Bpest, 1908. NySzÉ. 20 : 4 : 11—12.

mint Adelung,¹ logikát keresett a nyelvben, s kárhoztatta az ily szólásokat: 'magyarok királynéja,' mert a birtokon nincs kifejezve a birtokosok többsége. Helyettök ezt ajánlja: 'a magyarok királynéjok.' Ezt Teleki egyrészt a nyelvszokással, másrészt a jobb hangzással cáfolja. Hasonlókép a nyelv természetével igazolja az ily kifejezéseket, mint: 'száz ember' a Révai-tól logikusabbnak tartott 'száz emberek' kifejezéssel szemben.

Az idegen szólamódok átvétele ellen, mint amelyek a nyelv eredeti természetét meghamisítják, határozottan tiltakozik. Elítéli »eggy merész hazafi«-nak törekvését, ki a *nemnek* nyelvünkben való áthozásával »nyelvünket felhányni és annak természetes alkotását zűrzavarba hozni *nem átalotta.*« (254. l.). Ez a merész hazafi Folnesics János volt,² ki a nőnemet akarta a magyar nyelvben általánossá tenni s ilyen szörnyszavakat alkotott: *őné* (= sie), *szépné* (= pulchra), *szűzné* (virgo), *akiné* (quae). Ez eljárásra nem példát ugyan, de némi biztatást találhatni Kis János pályadíjnyertes művében: »A' magyar Nyelvnek mostani állapotjáról« (Pest, 1806). Kis a magyar nyelv hátrányának mondja azt a körülményt, hogy nem különböztet meg nemeket. Ez a körülmény szerinte a nyelv világosságából sokat levon. Folnesics a *Tudományos Gyűjtemény* lapjain polemikát is folytatott újítása érdekében.

A tájszólásokról azt mondja Teleki, hogy »a' különböző *Beszédejtéseket*, igen nagy haszonnal lehet és kell is a' Nyelvek tökéletesítésére használni.« (258. l.)

Az elavult szólások közül helyesli azok felélesztését, melyek a maiaknál »régulásabbak« voltak. Pl. regulásabb a régi *öt* a mai *ötet* helyett, *ennenmagam* a mai *önnönmagam* helyett. De helyteleníti az olyanok használatát, melyek a nyelvnek mai természetével ellenkeznek, pl.: *Vagmuk*, *Vimagamuk*, *teremtélév*, *adnája*.

5. Az újítás elvei.

A munka negyedik, befejező része »Az újításoknak mikori használásáról« címet viseli. Azon elveket és szempontokat tárgyalja, melyeket az újításban szem előtt kell tartani.

Csak akkor és ott újítsunk, amikor és ahol szükséges. Mert a nyelv természetével kifogástalanul egyező újítás is helytelen, ha nincs szükség reá. Hol szükséges hát az újítás?

A nyelvmívelés célja: a nyelv tökéletesítése. Tökéletes a nyelv, ha céljának megfelel. A nyelv akkor felel meg céljának, ha gondolatainkat és érzelmeinket a legkisebb árnyalatokig ki tudjuk vele fejezni. Erre Teleki szerint három dolog szükséges: a *bőség*, *határozottság* és *ékesség*, mely utóbbit ő a *rövidségben*, *tisztaságban*, *régulátságban* és *szép hangzásban* keresi. Azonban megjegyzi, hogy *bőség* abszolút értelemben a nyelvben nincs, csak relatív értelemben. S itt felel meg arra a kérdésre is, hol szükséges a nyelvet bővíteni, hol szükséges az újítás. »Minden eddigi esméretlen tárgynak, képzetnek, érzeménynak, és gondolatnak kénytelenek

¹ Umständliches Lehrgebäude I : 92. l.

² L. bővebben: Búzás Gy.: A németes összetételek története. Nyr. 35 : 347. és NyF. 41. sz.

vagyunk, akár hogy is, új szavakat keresni, ha azok nyelvünkben nem találhatnának.» (274. l.) Mivel a nyelv szépsége csak másodrangú kérdés, azért a *hathatóságot* és *ékeséget* illető bővítésre azt az elvet állítja fel, hogy: »eggyértelmű szavakat csak ott teremthetünk, a' nyelv hajlékonyságát csak ott mozdíthatjuk elő, a' hol a' nyelv természete a' legszorosabb értelemben véve megszenvedí, a' nyelvmívelésnek pedig több tzeljai megengedik.« (274. l.) A nyelv határozottságát pedig ezen törvények felállításával igyekszik előmozdítani. »Ha vagynak nyelvünkben egygy értelmű szavaink, melyek az atyafias képzeteknek kijelentésére minden különbség nélkül használtatnak: akkor azokat osszszuk el a' rokonos képzetek között, adjunk közülök mindegyiknek egy különös nevet, mely kikötőleg annak kijelentésére használtassék.« (279. l.) Ahol nincsenek egygy értelmű szavaink, inkább új szókat alkossunk, semhogy az »atyafia« képzetek már meglevő nevezeteit hol az egyik, hol a másik értelemben használjuk. Oly szókkal, melyeknek jelentése határozatlan, ne is éljünk. (280—81. l.) A nyelv rövidségének előmozdítására nézve arra int, hogy »*két egészen egygy értelmű*« ragasztékot ne használjunk ugyanazon szóban.« Pl. hibás: *egyesülődik egyesül* helyett, *kedvességes kedves* helyett, *békesség béke* helyett.

A purizmust, a nyelvtisztítást ő is ajánlja, mert az idegen, művelt nemzetek példája követésre int. Csakhogy ennek is vannak határai. Nincs oly valamennyire művelt nyelv, melynek ne volnának kölcsönszavai, s a kölcsönszók valóban a nyelv szókincsének meglehető részét teszik, s nélkülök el se tudnánk lenni. Sőt ma is folyton kell átvenni egyes szavakat, de ezeket a régebben átvett idegen szók példájára magyarosítsuk meg a magyar nyelv hangejtése szerint. A beszédrészek közül az *ige, melléknév* és *határozó* jobban beléhat a nyelv természetébe, mint a névszó, azért először is az idegen eredetű igék, melléknévek és határozók irtásán kell fáradozni. A névszók közül is az absztrakt képzeteket jelentő szókat bátrabban átvethetjük, mint a konkrét értelműeket. A tudományos mesterszólótól szintén nem szabad idegenkednünk. Ha ezek helyett új szót alkotunk, vigyázni kell, hogy az eredetinek jelentését minden előforduló esetben, minden viszonyban kipótolja. Ha ez a pontos egyezés nincs meg, akkor a nyelv semmit sem ér vele. (293—311. l.)

A nyelv régulássága a határozottságot mozdítja elő, de az egyformaság unalmasságot is szülhet, azért nem izlés ellen való vétek itt-ott a változatosság kedvéért a nem szabályszerű alak használata. Így a *lök, löl, önk* felújítása a *levék, levél* és *evénk* helyett. (311—318. l.)

Már ez a fejezet is, de a következő: a széphangzásról szóló is inkább a stilisztikába tartozik. A nyelvújítóknak kedvelt jelszavuk volt, szívesen emlegették nyakatekert szavaik védelmére. Szarvas Gábor méltó helyére állítja ezt a principiumot »A nyelvújításról« írt akadémiai értekezésében. Elfogadja azon megjegyzéssel, hogy ne *széphangzás* legyen a neve, hanem *célszerűség*; s másodsor azon kikötéssel, hogy pl. ezt a szót: *báj* ne tartsák szebb hangzásúnak, mint: *háj*; *borong* ne legyen nekik lágy hangzású, *dorong* pedig kemény. (NySzÉ. 4 : 10 : 22. l.)

Az újítások foganatossá tételéről szólva azt kiáltja oda az újítóknak, amit Necker mondott a francia forradalom idején az összegyűlt követeknek: »Ne irigykedjete az időre!« Az újítás eleinte érthetlenséget okoz,

de később elválaszthatatlanul összeforr a nyelv testével. Azonban a siker biztosítása céljából azt tanácsolja, hogy az újításokkal csinján bánjanak. Az új szók lépten-nyomon előfordulása csömört okoz. A Mondolat szerzője az újítások neveltségessé tételére nem választhatott volna jobb módot, »mint azoknak mindenünnen való összeszerkeztetésüket és egy folyvást menő érthetetlen előadásban való összeszerkeztetésüket.« (331. l.)

Nagy segítsége az új szók elterjedésének a *világosság, átlátszóság, érthetőség*. Egy tudós társaság létesülése hasonlóképpen hatalmas segéd-eszköz volna e tekintetben.

»Hogy minél előbb a' tzelhoz érhessünk, mondja befejező szavaiban, ójjuk magunkat a . . . hiábavaló *újításbéli viszketegegtől*, fogadjuk el a' mások által *jól alkotott szavakat*; sőt még akkor is, ha azok talám kíván-ságunknak nem felelnének egészszen meg, ha képzetünk szerént azoknál valamivel jobbakat tudnánk alkotni, sokkal tanátsosabb, a' már *többször mondottat* elfogadni, mint egészszen újat készíteni; tsak a' *minden tekintetbe helytelenül* és egyenesen *nyelvünk természete ellen* alkottakra nézve tévén kifogást« (336. l.).

V. Teleki elődei.

Teleki művének méltányolhatása végett kortársainak hasonló tárgyú műveivel kell azt összevetnünk.

Kis János, Pántzél Pál és Teleki László gróf művei foglalkoztak először rendszeresen a nyelvújítás és nyelvművelés eszméivel. Mindahárom mű 1806-ban jelent meg. *Pántzél* műve sokkal rendszertelenebb a másik kettőnél. (»A' magyar nyelv' állapotjáról, kimiveltethetése módjairól. Pest, 1806.«) Számtalan idézete nagy olvasottságról tesz bizonyosságot, de nagyobb nyelvtani készültséget nem árul el. A magyar nyelvvel és irodalommal csak általánosságban foglalkozik. Általános stilisztikai és retorikai elvekről beszél, s gyakorlati utmutatást ad arról, hogy mely utak-módok segítenék elő a magyar nyelv fejlődését. Ilyenek szerinte: a magyar nyelv elterjesztése a nemzetiségek közt, tanulmányozása és tanítása az iskolákban stb. Ahol mégis kiterjeszkedik a nyelvújításra, ott óvatosságra int az idegen szók átfordításában, s az új szók készítését csak a magyar nyelv természetének figyelemmel tartása mellett engedi meg.

A *Kis János* műve hasonló tartalmú, de rendszeresebb és bővebb. (A' Magyar Nyelvnek Mostani Állapotjáról, kimiveltethetése módjairól, eszközeiről. Megjuttalmaztatott felelet. Pesten, 1806.) Idegen nemzetek példájával bizonyítja a nemzeti nyelv fontos voltát és fejlesztésének szükségét. A nyelv eredetét a szükségnek tulajdonítja. Pallérozatlan emberek voltak feltalálói. A nyelvnek három célra kell törekednie: gazdagságra, értelmességre és hathatosságra. (Ez utóbbin azt érti: »ha gondolatainkat és érzéseinket általa mindenkor, vagy legalább többnyire telyes erejekben kifejezhetjük.« 23. l.) A hathatosság föltételei: a »szép hangzás«, »velős értelem« és »szabadon való helyheztetés«, vagyis a szórend. A magyar nyelvre a *szegény* jelző csak bizonyos tekintetben illik. A magyar csak az absztrakt gondolatok kifejezésére szegény. — Azután nyelvünk történetén tekint át s végül jelen állapotát rajzolja. Azt állapítja meg, hogy nyelvünk

a tavasz kezdetén áll. Ámde vannak oly íróink, »kiket maga Voltaire sem rekesztene ki az izlés templomából.« És vannak elsődrendű fordítóink. Vizsgálódása eredményéül azt állapítja meg, hogy a magyar inkább az érzéseknek s a művelt józanésznek nyelve, mint a distingváló, finom okoskodásnak. Azután azon képességeit vizsgálja, melyek az újításra szükségesek: a szószármaztatást és összetételt. Nagy fogyatkozásnak tekinti, hogy nincs benne *nem*. A hathatóság dolgában nyelvünket kevés előzi meg.

A második kérdésre, a mikéntre a nyelvújítók szokott eljárásainak felsorolásával felel: tegyük gazdagabbá a nyelvet a nyelvjárásokból méritett szavakkal, az elavult szók új életre keltésével, idegenből kölcsönzéssel, új szók csinálásával s végre a szólásformák szaporításával. Az oly idegen szókat, melyekre megfelelő magyar kifejezés nincs, tartsuk meg. De mind a kölcsönzött, mind a csinált szókat alkalmazzassuk a nyelv természetéhez. Nyelvünk értelmesebbé tétele végett a klasszikus írókhoz és a retorikák utmutatásaihoz utasít. A hathatóságot pedig úgy érzük el, ha kerüljük a rúthangzást és vigyázzunk a szórendre.

Láthatjuk tehát, hogy Kis nem volt oly nagy purista, mint Teleki. Az általánosságokon természetesen ő sem megy sokkal beljebb, mint Pántzél, a részletezésbe ő sem mer bocsátkozni, s tanácsai is híjával vannak a szükséges érveknek. Utat-módot a helyes tanács követésére sehol sem állít fel.

A magyar nyelv fejlődését Kis szerint is nagyban előmozdítaná élőszóban és írásban való használata: a »közönséges« dolgok magyar nyelven való »folytatása«, a tudományoknak magyar nyelven való előadása, a magyar nyelv tanítása az iskolákban és használata az ipar és kereskedelem terén. Irodalmi téren legnagyobb szolgálatot tennének a széptudományokat, filozófiát, grammatikát és kritikát tárgyazó művek. Mindezek lehetnek eredetiek és fordítások. Ezután a fordítás kellékeit tárgyalja s tudományos művek fordítására buzdít.

Kétségkívül legértelmesebb az említett három mű közt »A' Magyar Nyelv Elé Mozdításáról Buzgó Esdeklései G. Teleki Lászlónak.« (Pesten, Nyomt. Trattner Mátyás' Betűivel. 1806). A magyar nemzet számtalan viszontagságon ment keresztül. Ez az oka annak, hogy nyelvének művelésében a többi nemzetekhez képest elmaradt. A magyar nyelv eredetének kérdését veti fel először »a' Nemzeti Historiából lehúzva.« De a történet világtításánál nem tudja a feleletet megtalálni. Nem üti el a dolgot azzal, hogy az eredet felől egyik vagy másik nézethez csatlakozik, hanem egészen eredeti feltogással az etimológiától várja, hogy a homályt földerítse, annak főbb szabályait adván elő. Az eredet kérdésének fölvetése után a nyelv történetét adja elő. Műve következő részét a magyar nyelv leírásának szenteli. Szerinte a magyar nyelv »fenhézázó« (Lingua Emphatica). Szűknek nem lehet mondani, de oly magas fokon sem áll, mint a többi művelt nemzeteké. Tehát fejleszteni, bővíteni kell. A bővítés módjai: 1. idegen szók kölcsönzése, 2. régi, kihalt szók fölevenítése, 3. tájszók fölvétele, 4. új szók készítése. Az utóbbi módnál vigyázzunk, hogy a nyelv szelleme tőle ne szenvedjen, világos és érthető legyen, s végre: legyen magyaros végződésű. Csak akkor csináljunk új szót, ha az illető fogalomra nyelvünk szókészletében kifejezést nem találtunk. (V. ö. Buzgó Esd. 56—58).

Ez elvek fejtegetésével három lapon végez. Aztán szól a magyar dialektusokról, kiemeli a magyar nyelv nehéz voltát, dallamosságát, s érinti a helyesírás kérdését is. Erre tőle telhető részletességgel a magyar nyelv szerkezetének leírását adja. Szóba kerül a magyar névragozás, adjectivum, pronomen, postpositio, fokozás, igeragozás stb. Végre a syntaxist tárgyalja. A következő részben az irodalom összes ágain áttekint, hogy kimutassa, »mennyre ment légyen eddig a' Magyar nyelv pallérozása.« A magyar nyelv fejlődésének eddig akadályai voltak: a háboruk, a királynak az országban nem lakása, a deák nyelv használata »a közönséges dolgok (= közügy) folytatásában«, hogy nincsenek nyelvművelő társaságok, stb. Az utolsó részben a nyelv művelésére szolgáló eszközöket és módokat fejtegeti. Ilyenekül említi a kereskedés magyar nyelvben való folytatását, nyelvtanok, szótárak írását, nyelvművelő társaságok szervezését, a magyar nyelv behozását az iskolákba, újságok szervezését, a magyar nyelv alkalmazását a »közönséges dolgok folytatására«, a kötött és kötetlen beszéd fejlesztését. Részletes fejtegetést ír a költészetről, a prozodiáról. Végül nemzeti játékszínek felállítását tartja kívánatosnak.

Érdekes, hogy a nyelvművelés belső eszközeit nem ebben a részben tárgyalja, ahová tulajdonképpen tartoznék, s hogy a külső eszközök fejtegetésének sokkal nagyobb teret szentel, mint a belsőeknek. S ezt a másik két műben is kiemelhetjük. Velök szemben Teleki József a belső eszközököt tárgyalja nagy részletességgel.

Teleki László a magyar nyelv szerkezetét is ismerteti amellett, hogy az újítás módjait felsorolja. De mint organikus egész a Józsefé mellett nem jöhet számba. Az ő újítási elvei csak a véletlen következtében kerültek a nyelvléírás mellé, de vele szervi összefüggésben nincsenek, míg József nyelvújítási eszméi szerves összefüggésben vannak grammatikai elméletével.

E művek, noha mentek voltak minden pártszínezettől és polemikus iránytól, nem elégíthették ki az újítókat. A *Mondolat* és *Felelet* már irányánál fogva sem hozhatott békét a harcoló felek közt. Sipos Ó és *Uj magyarja* erősen ortológus színezetű s a rendszeres tudományos mű igényeivel nem léphet fel.

VI. Kazinczy, Versegly és Teleki.

A század második tizedének utolsó évei leggazdagabbak voltak a nyelvújítást illető iratokban. Ekkor jelent meg Kazinczy műve a *Tudományos Gyűjteményben* (1819 : XI : 3): »Orthologus és neologus nálunk és más nemzeteknél.« Versegly munkája a Martzibányi intézet jutalomkérdésére feleletnek készült, de nem küldötte be, hanem még ugyanazon évben 1818-ban kiadta. Címe: »A Filozofiának Talpigazságaira épített Felelet, a' Magyar nyelv iránt tett Kérdésekre, melylő Értkezés gyanánt is szolgál egyezersmind a' Nyelvművelésnek mivoltáruul és akadályairuul. Irta Versegly Ferenc, Budánn, a' Királyi Magyar Universitásnak betüivel, 1818.«

Kazinczy műve polemikus irat. De az elvi szempont magaslatán áll, s mint a »mester« nyelvészeti felfogását tartalmazó rendszeres mű, továbbá, mint az újítást irányító művek egyik legtekintélyesebbike, önként kínálkozik a Telekivel való összehasonlításra. Ez a kis mű stílusa élelenségét

tekiintve, valóságos remek. Nem meggyőző, hanem elragad. Eleve ségével, szellemes ötleteivel megvesztegeti az olvasót s ha a maga részére — legalább a mai olvasót — meg nem nyeri is, bizonyára szerez neki egy kellemes órát.

Kazinczy nem volt nyelvész. A nyelv tudományához keveset értett. Szerinte a nyelvtudomány nem tudomány, hanem mesterség. Előtte nem a nyelv természete a döntő, hanem az ízlés.

»Orthologus és Neologus nálunk és más nemzeteknél« című művében utolsó szót akar ejteni az ortológus-neológus pör ügyében. Védi magát azon vád ellen, hogy ő a neológia vezére. Különbséget kell tenni az erőszakos újítás, meg az ízléssel, hozzáértéssel párosított újítás közt. Ez utóbbi értelemben neologus Faludi, Ányos, Péczeli, Aranka, Horváth Ádám, Csokonai, szóval minden nevezetesebb írónk, s ez utóbbi értelemben neológus ő is. A neológiában nem az a kérdés, hogy merni szabad-e, hanem, hogy mit szabad merni.

Majd áttér a neológia céljára, s egyszersmind apológiát ír róla, párhuzamba állítva az ortológiával.

A neológus szűknek találja a nyelvet. Az idegen szókat magyarul akarja visszaadni. Új ideákat akar kifejezni a rendelkezésére álló eszközökkel. Az újító érdekesebbé teszi az írást. S itt néhány új szó bírálata következik. A *hamar* szót már Balassa s újabban Csokonai szépen alkalmazza jelzőül: *hamar* lovak, *hamar* követ. Ungvárnémeti Tóth László találóan adja vissza az *isoliert*, *isolé* szót az *elszigetelt* kifejezéssel. Azután a maga új szólásformáit védi. Azért adja vissza a Hamletfordításban e kifejezést így: *Hány a harang?* e helyett: *Hány óra?*, mert a személyek nem magyarok, hanem dánok. A *borág* szót szépségéért védi a közönségesebb *venyige* helyett. Ha Baróti deákul gondolkozik, deák ékességet használ, baj-e? *Ha a latinban szép, a magyarban is az.*

Az ortológus azt tartja jónak, amit a szokás és a gramatika enged. Elve az, hogy ahol nincs megfelelő magyar szavunk, ott vagy idegennel éljünk, vagy körülírással fejezzük ki a fogalmat. E felfogás értelmében az író nem ura, hanem szolgája a nyelvnek. Az ortológiának nem jó a fölelevenített avult szó, nem jó a »környéki« szó se. Az ortológia legnagyobb hibája az, amit ők érénynek mondanak: az *egységre törekvés*. Ezt a stilisztikának minden nemére kiterjesztik. Pedig tagadhatatlan, hogy a stilisztika különböző nemeinek más a nyelve, mások a forrásai. Más a költészet nyelve, más a prózáé. Más az egyházi beszéd nyelve, más a románé, más a játéksziné. Sőt a közönséges élet nyelve is sokszínű. Ezt tagadják az ortológusok. Pedig a nyelv annál szebb, minél sokszínűbb. Az ortológus az *egység egységére* törekszik, pedig a természet is a *különbözés egysége* által fejlődik (concordia discors). A természet ez alapelvét követi a neológus is.

A szabadságnak nem árt a szerencsétlen mérés. Az így keletkezett zavar hamar lecsillapúl. Az irodalomban anarchia nincs, mert a vélemények különbsége nem anarchia.

Más nemzetek ugyanazon eszközökkel és módokkal gyarapították a nyelvet, mint nálunk a neológusok, Homeros, Sophokles, Euripides, Cicero és Horatius új szókat készfettek. Sallustius, Thukydides, Tacitus, Lucretius, Livius régi szókat, szólásformákat, szóalakokat elevenítettek fel. A rómaiak

nyelvben, frázisokban sokat tanultak a görögöktől. Nekünk épígy kell tanulnunk a németektől. Mekkora változás történt Hallertől és Gellertől Klopstockig és Götheig! Pedig a gramatikuskok, bár néha nem is értették, mindig szidalmazták őket. Különösen Adelung kelt ki hevesen ellenök: hogy' merik elrontani, amit ő épített, azok, akik nem írtak sem lexikont, sem gramatikát, sem stilsztkikát, mint ő. Kotzebue is támadta Göthét, de Herder dicsérte. A német költők is a görög mintájára képezték nyelvöket. Ezért oly Homeros-fordítás sehoh síncs, mint náluk.

A nyelv a maga sokszínűségében olyan, mint egy szép szivárvány; ne igyekezzünk ezt a szépséget megromtani.

Miután így tisztázta álláspontját, meghatározza mi szabad és mi nem. „Jól és szépen az ír, a' ki tüzes Orthologus és tüzes Neologus egyszersmind, 's eggyességben és ellenkezésben van önmagával.“ S a neológusnak minden szabad. „a' mit a' minden Nyelvek ideálja megkíván, a' Magyar Nyelv' természete világosan nem tilt, a' régi és újabb classikusok által nevelt izlés még javasol is, 's a' szükség mulhatatlanul parancsol.“

A neológusok vétké, ha a magyar nyelv tökéletes tudása nélkül írni mernek, ha felejtik, mely nembn s az olvasók mely osztályához szólnak. Ily hiba a xenologizmus (idegenszerűség) vadászása, továbbá a túlságba vitt purizmus. Barczafalvi is e hibába esett a Blumauer Éneisének fordításában. De most rájöttek, hogy Barczafalvi hasznot tett: „eggy-két szavát elfogadók; a többt pedig addig nevetők, míg világos lett előttünk, hogy a' merés csak szerencsétlen volt, de nem tilalmas.“ És húsz év mulva már ő (Kazinczy) tanácsolta a Báróczi és Dayka életrajzában az új szók gyártását, mert jobb alkotni és bírni, mint nem bírni. Ezt a buzdítását igen sokan vakmerőségnek tartották.

Művecskéjét azzal a buzdítással fejezi be, hogy, mivel a mi nyelvünk rokon nélkül áll, hajtsuk igájába nyakunkat a görög, római, olasz, francia, angol és német nyelvnek. Vizsgáljuk azokat s elmékedjünk teendőink felől. A maradék bizonyosan a neológiának ad igazat.

Kazinczy tehát egészen esztetikai szempontból ítéli meg a nyelvet. Esztetikai terméknek tekinti, melyet mint ilyet, csakis az írónak lehet joga fejleszteni. Egészen más irányú felfogás, mint a Telekié. — Úgy tetszik, mintha a nyelvtudományt összevétené a stilsztkikával s nyelven mindenütt nyelvezetet értené. Különben e tévedést Wielandnál találta s tőle vette át, ki hasonlóan Kazinczyhoz — mint láttuk — azt mondta: csak akkor mondható kifejelettnek egy nyelv, csak akkor lehet a német irodalmi nyelv szótárát teljesnek mondani, ha a stílus minden nemében írtak rajta remekeket, mert akkor tisztán kiviláglik, mi hochdeutsch a költészetben, mi a prózában, mi hochdeutsch a drámában, mi a vígjátékban, és mi hochdeutsch a társadalmi élet nyelvében. A nyelv és nyelvezet ez összetévesztése Kazinczyt még nagyobb egyoldalúságra, nagyobb túlzásra ragadja. Nem fél kimondani Baróti latinizmusainak védelmére, hogy: ha a latinban szépek, a magyarban is azok.

Különben egészen filozófiai alapból indul ki. Baumgarten Metaphysikájában (73, 74 §.) a tökéletesnek lényegét a különféleség egységében keresi. Ez a régi kifejezés, melyet már Szent Ágostonnál, Crousaz és André tanaiban is megtalálunk, újra feltűnt a Leibniz és Wolf hatása alatt álló

esztetikusok műveiben. Leibniz szerint a szép, Wolf szerint a tökéletesség: a különféleség egysége. Sulzer a gyönyör okát, lényeges feltételét a különféleség egységében látja.¹ Ebből is tisztán látjuk, hogy Kazinczy esztetikai alapon áll, s csak annyiban eredeti, hogy a német esztetikusoktól tanult esztetikai elveket a nyelvtudományban alkalmazza.

Kazinczy művecskéje elmés csevegés, mely stilisztikai tanulságot igen, de nyelvít épen nem tartalmaz. A nyelvújítás, a nyelvfejlésztés munkájában hasznát nem vehették.

Teleki műveivel csak Verseghy *Felelete* mérhető össze. Verseghy is a Marczibányi pályázatra tervezte művét, de letett tervéről s művét a saját neve alatt nyomatta ki. *Feleletében* mindanégy pályakérdésre kiterjeszkedik. Minket természetesen csak a nyelvújításról szóló rész érdekel.

Verseghy egészen olyan alapon indul ki, mint Teleki a nyelvújítás szükségének bizonyításában. Tökéletesedés az ember célja. Mint okos lelkes lénynek, erre törekednie kell. Az állat oktalan lény, s erre a humanitásra, erre a tökéletességre soha sem juthat el. Az emberi haladás főszköze az ismeret és ennek közlése embertársainkkal. Erre nézve pedig egyetlen eszköz a nyelv. A nyelvet tehát művelnünk kell, mert csak vele, általa valósíthatjuk meg emberi célunkat.

Mindez eddig azonos a Teleki okoskodásával. Úgylátszik, szinte közhelyre vált Herder azon gondolatának kifejezése óta, hogy értelem és nyelv szoros összefüggésben s ezáltal folytonos haladásban vannak.

Miután Verseghy azon következtetésre jutott, hogy a tökéletesedéshez a nyelv művelése szükséges, a gondolat további szövésébe befonja a nemzet fogalmát. Mivel minden ember egy bizonyos nemzet tagja, a humanitáshoz, az általános emberihez a nemzeti kultúra útján juthatunk. A tökéletesség elérésére a nyelv szükséges, mivel pedig magyarok vagyunk, a magyar nyelv művelésével igyekezzünk e célhoz eljutni.

Ennyi a filozófiai alapvetés. Mindez azonban keveset érdekel bennünket. Annál érdekesebb ránk nézve az ezután következő rész.

A nyelv a gondolatközlés eszköze, tehát csak akkor felel meg céljának, ha értelmes és szép. A tárgyalás folyamán azonban a szép, mint a nyelv célja, kiesik a gondolat szövéséből s a nyelv egyedüli céljának az értelmesség marad.

Verseghy ezt az alapelvet Adelungból merítette,² s így következtetéseiben is közel áll Adelunghoz.

Az értelmesség föltétele, hogy a hallgató vagy olvasó megértse szavainkat s azt értse rajtok, amit mondani akarunk. Ha akár a szó jelentésében, akár a ragok és képzők használatában a közszokástól eltérünk, beszédünk értelmetlen lesz, a nyelv nem felel meg céljának. Az a törvény, mely a közszokást lehetővé teszi: az analógia. Ez kivételt nem tűr, mert a kivétel értelmetlenségre vezet.

Álláspontját kifejtve, a nyelvújítók eljárásainak bírálásához fog. Helytelen az elavult szók felélesztése, mert értelmetlenséget okoz. Hasonló okból helytelen a tájszók használata is. Az a Verseghy, aki Révaiékka-

¹ V. ö. János Béla: Az aesthetika története. II: 28, 303; III: 10, 16, 21, 55.

² Magazin der Deutschen Sprache I: 57.

szemben sokkal helyesebben gondolkozott a dialektusokról ellenfeleinél, most — habár elismeri, hogy egyes nyelvterületek lakói, vagy az ő szávaival szólva »a külön felekezetek« fejlesztettek ugyan egymástól eltérő használatokat, mind a szó- és hangtanban, mind a mondatban, azt is elismeri, hogy a nyelvjárásokból sok tanulságot vonhatunk le, — a tájnyelvi sajátságokat, mint eltéréseket a közönséges analógiáktól, hibáknak bélyegzi. Szintén elvi álláspontonról elítéli a purizmust is. A purizmus ugyanis megfelelnek arról, hogy a tökéletesség elérésében a haza is szerepel, csak hogy nem egyedül. A haza fogalma a tökéletesedésre törekvésben az általános emberibe olvad. De különben se baj, hogy nyelvünkben sok az idegen szó. Hiszen minden művelt nemzet százával vett át ilyeneket. De következten is a puristák törekvése, mert csak a latin és görög szavak ellen fordulnak, sőt igazságtalan is, mert kulturánk e két nyelvnek köszön legtöbbit.

A szóalkotásnak csak két módját tartja megengedhetőnek: a szóképzést és az összetételt. Kikél az idegen képzők átvétele ellen. De az eredeti képzők közül is csak azokat szabad felhasználni, melyeknek ma is eleven képző értékük van.

Az idegen szók átvétele legbiztosabb eszköze a nyelvgazdagításnak. Ha az idegen fogalom átvételét nem szégyelljük, miért szégyellnők a nevét? A szó csak ruha s amint ez nem változtatja meg nemzeti mivoltunkat, a név sem változtatja meg a tartalmat. De ha helyettük törvényesen formált magyar szónk van, akkor azt kell használnunk. A tudomány és művészet latin és görög műszavait azonban hagyjuk meg, mert ezeket az egész művelt világ így használja.

A nemzet lelke a maga eredeti tisztaságában a mondatban, az idiotizmusokban nyilatkozik meg. Amely író idegen idiotizmust használ, a legnagyobb vétet követi el a nemzeti nyelv ellen. Csodálatos, hogy éppen azok az írók követik el ezt, akik a nyelvbéli purizmusnak legnagyobb harcosai.

A nyelvújítók a nyelv eredetiségét támadják meg. Törvénytelen szókalkotásával, idegenből vett képzők használatával érthetlenné, a fejlődésre alkalmatlanná teszik.

Verseghy és Teleki műve több pontban egyezést mutat. Mindketten megegyeznek abban, hogy az összetétel és szóképzés legtörvényesebb módjai a nyelvfejlésnek. De az idegen szók kölcsönvételéről, az elavult szók fölélesztéséről meg a tájszók általánossá tételéről nem nyilatkoznak egy értelemben. Verseghy álláspontja a nyelvhelyesség dolgában, hogy az a helyes, ami könnyen érthető. Már pedig, ha egy elavult szót fölélesztünk, egy szűk körben élő tájszót az irodalmi nyelvben használunk, vétkezünk az érthetőség törvénye ellen. Tehát Verseghy eljárása egészen logikus, egészen következetes volt, mikor ezeket a nyelvfejlés módjai közül kizárta. A túlságos purizmust mindketten elítélik, de az idegen szók használatában Verseghy nagyobb teret enged. Mindketten megegyeznek továbbá az idegen szólásformák átvételének szigorú tilalmazásában. A gyökelvonásról Verseghy e műben nem szól. De az *Analytica*-ban (I: 126—7) tilalmazza. Azonban, mint láttuk, Teleki felfogása e pontról korának téves nyelvészeti elméletén alapult.

Ha megfontoljuk az elavult és tájszók felvételének, s a szókölcön-

zésnek mint forrásoknak viszonyát az élő nyelv gyarapításához, nem látjuk következetes eljárásnak a Verseghy szempontjából e három forrás iránt tanúsított magatartását. Ha az érthetőség kedvéért tiltja meg az elavult és tájszók felvételét, ugyanez okból tilalmaznia kellett volna az idegen szók kölcsönzését is. Vagy, ha az idegen szók kölcsönzését megengedte, a másik két forrást is ép oly joggal tarthatta volna felhasználhatónak. A Teleki eljárása e tekintetben következetesebb.

A két mű összehasonlításából az tűnik ki, hogy a Telekié egy nagy szorgalmú és nagy tehetségű fiatal tudós műve, a Verseghyé pedig egy tapasztalatokban megőszült tudós kiforrott, megállapodott eszméinek foglalata. Ha vannak Telekinek tévedései, azok vagy kora nyelvtudományának tévedései, vagy az uttörőé. Mert a grammatikai kategóriák fejtegetése a magyar nyelvtudományban addig igen ritka volt. Vannak oly észrevételei és fejtegetései is, melyekkel kora nyelvtudományát megelőzte. Annyi azonban bizonyos, hogy Teleki műve nem csupán aktuális értékű, mely a nyelvújítási mozgalmakkal érdekét s értékét veszítette, s mely ma már csak a bibliografusok említését érdemli meg, hanem számottevő munka, méltó arra, hogy foglalkozzék vele a nyelvtudomány.

VII. Teleki elmélete egy tökéletes magyar Szótárról.

Befejezésül Teleki szótárírói elméletét kell megismertetnünk. Ha »A' Magyar Nyelvnek Tökéllétesítése« a korabeli nyelvtudomány magaslatán áll, sőt több pontban azt meg is előzi, úgy »Egy tökéletes Magyar Szótár Elrendelése, készítése módja« is oly mű, melyet dicsekedve emlegethet a magyar nyelvtudomány, s »a melyben — Zolnai Gyula szerint — nem egy ma is ligyelemre méltó s a szótárírás czéljaira és módszerére nézve fontos észrevételt találunk.« (Zolnai Gyula: Az új Nagy Szótár föladatáról. Dobrowszky és Franke. 4. lapon.)

Teleki jól ismeri a szótári irodalmat. Helyes érzékkel válogatja ki a külföldi szótárírók elméletéből a helyest, hagyja el a helytelent, s képzeletben oly szótár tervét alkotja meg, melyhez a korabeliek közül kevés hasonlítható. Hisz maga mondja, hogy »ha akármiről állapon akarunk írni, szükségesképen megkivántatik, hogy mind azt, a' mit ezen tárgyról *mások már mondtak*, a' mennyibe tudniillik az emberi gyarlóság és az idő-környüállások megengedik, *kikeressük, megfontoljuk*, és a' mennyibe érdemesnek találónk, hasznunkra is fordítsuk.« (Egy tökéletes Magyar Szótár: 52. l.) Ismeri az olasz *Academia della Crusca* szótárát, a francia akadémiáét, a Kramer, Johnson, Sheridan, Adelung, Campe stb. szótárát. Mind-egyikből tanul, de legtöbbit az Adelungéból (Grammatisch-Kritisches Wörterbuch der Hoch-Deutschen Mundart. Leipzig, 1773—80).

Ma is tanulságos és számottevő az a felfogás, mellyel egy tökéletes szótár képét elének állítja.

Zolnai Gabelentzcel a szótárt egyenlő fontosságúnak tartja a nyelv-tannal. Nyelvtan és szótár — úgymond — egymást kölcsönösen kiegészítik. A nyelvtan megtanít arra, ami nyelvileg megengedhető, vagyis ami bármely pillanatban tényleg előállhat; a szótárnak ellenben csak azt szabad és lehet

mondania, ami valóban ténynyé vált a nyelvben.« (Az új Nagy Szótár föladatáról, 28. l.)

Teleki szintén a gramatikával veti össze a szótárt, mely amellet, hogy a nyelv minden kincsét felöleli, arra tanít meg, amire a gramatika nem taníthat. De beszéljen ő maga helyettünk: »Az emberi elme« tudni óhajtott mindent, a' mi az egyes szavakról megjegyzésre méltó, azoknak valóságos és szorosan meghatározott értelmöket, használosoknak különböző módját és egész természetöket, grammatikai tulajdonságokat úgy, mint eredetöket és különböző történeteiket. — Erre a' Grammatikák, melyek az egész nyelv alkotását tsak némelly közönséges szempontokból tekintvén, az egyes szavaknak különös természetök megvizsgálásában nem ereszkedhetnek, nem valának elégségesek; ezen nagyobb kívánságnak az eddig készült szótárok, melyek tsak az idegen nyelvek tanulásának könnyebbtetését és az idegenekkel nyelvünknek leendő megesmértetését tzelözvén az eggyes szavaknak az idegenekkel való hiános és a' dolgot ki nem merítő összehasonlításához kénytelenek folyamodni, épen nem felelének meg. Így támadtak azon tökéletes nagy szótárok, melyek a' nyelveknek minden hintseit magokban foglalják, és kivált a' hazafiaknak a' honni Beszéd minden elrejtett titkaiban való beavatásokat erányozzák.« (5—6. l.)

Bár vannak oly általánosabb szabályok, melyek minden szótárra nézve érvényesek, azért Teleki szerint a szótáraknak a különböző nyelvekhez s azok állapotához képest különbözőknek kell lenniök. A magyar szótár készítésében is tanulunk kell ugyan az idegen szótáriróktól, de nem szabad öket rabszolgai módon követnünk, hanem nyelvünk sajátos természetéhez kell alkalmazkodnunk. (12. l.)

De Teleki a »tökéletes magyar szótártól amellet, hogy magyar legyen, még egy fontosabb feladatot is vár. Elötte áll a nyelvújítás nagy problémája. Fontosságát annyira érzi, mint másvalaki aligha. Nagyszabású művet ír tanulságul a merészeknek. De még mindezt nem tartja elégségesnek. Szerető aggdódása a nyelv sorsa iránt nemcsak később, akadémiai megnyitóiiban, de e művében is felfeltűnik. A szótártól várja annak a nagy föladatnak megoldását: az írókat a nyelvfejlesztés természetes útján vezetni. „Nyelvünk most vagyon egy forrásban, mellyből való szerentsés kigázolását semmi sem eszközölheti olly bizonyosan, mint egy jól kidolgozott szótár.« (I. m. : 50. l.) Egy ily szótár mutatja meg, mennyire haladt eddig a nyelvünk, hogy az miben bő, miben szűk, hogy hol kell és hol nem kell bővitenünk. (8. l.)

A szótár anyagáról szólva legelőször is megjegyzi, hogy az abszolút teljesség elvével, mint soha el nem érhető céllal, szakít; már csak azért is, mert az erre való törekvésben sok haszontalan anyaggal terhelnök meg a szótárt. Sorra veszi hát a szavak különböző neveit s mindegyikről kifejti a nézetét.

Kétségtelen, hogy »klaszszisos íróink« szókinccse egyik legfontosabb része egy tökéletes szótár anyagának. Ezt javasolja nemcsak a művelt nemzetek szótárainak példája, hanem a józan okosság is. Ehez járul, hogy az egyes szavak egy jeles író használása által bizonyos megerősítést, „just“ nyernek. (14. l.)

»Az idegen szókra nézve bizonyos korlátozást kíván. A »közbeszédbe«

annyi idegen szó csuszott be, hogy ha ezeket mind fel akarnók venni, szótárunkba kellene iktatni az egész *dedék* nyelvet minden *barbarizmusával* együtt, Adeling nagy *Wörterbuchj*át szinte szóról szóra, sőt igen sokat a francia akadémia *Dictionnairejéből* is. Teleki álláspontja az, hogy csak a *meghonosult idegen* szókat (pintér, templom, apostol sib.) vegyik fel a szótárba, továbbá azokat, melyek *remélhetőleg* eredetiekkel ki nem pótolhatók, de velök kénytelenek vagyunk élni (filozofia, mathesis, karakter). (15—16. l.)

Petz Gedeon¹ e kérdésben az »amennyiben meghonosultak« elvének nehéz alkalmazhatóságára hivatkozva, helyesebbnek tartja, ha e részben inkább többet, mint kevesebbet ad a szótár.

Zolnai e kérdést »kényes«-nek és »veszedelmes«-nek mondja. Alapos vizsgálat alá veszi e pontban a külföldi szótárirók eljárását, s a dolgot részletesen megvitatva határozottan a Teleki korlátozó elve mellett foglal állást, s egyuttal pontos határvonalat húz a *meghonosodott* és *meg nem honosodott* idegen szók közt. (Zolnai: I. m. 16—22. l.)

A »tudományos és kézművekbeli mesterszavak«-ra nézve Teleki nem fogadja el D'Alembert és a Crusca mérséklő elvét. Inkább Leibnitz felfogását fogadja el s a »kevésbé esmértes mesterszavak közül is az eredetieket, vagy az olyan költsönözötteket, melyek nyelvünk hangejtése szerint elváltoztattak« a szótár nagyobb megterhelése nélkül bátran fölvehetőnek tartja. Egyfelől azért, mert »különös« mesterszótáruk megjelenését egyhamar nem várhatjuk, másfelől pedig, mert úgy sincsenek nagy számmal az ily mesterszavak. (I. m. 17. l.) Zolnai e pontban »a lehető legteljesebb mértékben« való kiaknázást tartja szükségesnek, hivatkozva Teleki fölfogására s tekintettel ez anyagnak nagy fontosságára. (Zolnai: I. m. 11—13. l.)

A tulajdonnevek fölvétele nem szükséges. A tulajdon vezetéknevek, amennyiben említésre méltók a »historiai szótároknak tárgyai.« A tulajdon keresztnévek fölvétele azonban egy toldalékban kívánatos volna, már t. i. »a' mennyibe eredeti magyarok« (Gejza, Béla), vagy »magyar formába öntettek« (György, László), vagy »közönségesen használatnak«, »egy különös toldalékban« »a legnevezetesebb kitsinyítéseket is említvén.« Egy másik toldalékban a hazai helynevek s az oly külföldi helynevek gyűjteményét is kívánatosnak tartja, »mellyeknek nyelvünkben különös, eredeti nevök vagyon.« (Teleki: I. m. 17—18. l.)

A tulajdonneveket Zolnai is általában kizárandóknak tartja, kivéve »a világos fogalomszókból alkotottakat« és a keresztnéveket. (Zolnai: I. m. 23—24. l.)

Az új szók közül felveendők azok, melyeket »klaszszisos« íróink használtak, vagy a »tudósok« szükségeseknek tartottak, természetesen további terjesztésüknek ajánlásával, vagy kárhoztatásával. A többi új szók közül pedig csak azok, melyek helyesen vannak alkotva, vagy valóságos szükségét pótolnak. (I. m. 19. l.)

Az elavult és tájszók fölvételéről a következőkép vélekedik. Vegyük föl azokat, amelyeket jeles íróink használtak és terjesztettek, amelyek nyelvünk »belső történeteire nézve nevezetesek és egyikik vagy másik keletibe lévő szó alkotásának megértésére nézve figyelmet érdemlenek vagy nyelvünk természetének kifejezésére szolgálhatnak.« (20. l.)

¹ Szótárirás és szótáriróadalom NyK. 28: 204. l.

Teleki e sokszavú javaslata bátran egyenlőnek minősíthető a teljességnek azon elvével, melyet Zolnai mind a népnyelv, mind a régi nyelv szókincsének fölvételére alkalmaz. (Zolnai: I. m. 6—9. l.)

Teleki a szótár anyagához tartozóknak véli »a hajlítás és származtatásbéli ragasztékokat« is, a nyelv »grammatikai alkotásának megmagyarázására, a' szavak nemzésének állapos kifejtésére.« (I. m. 20. l.) Zolnai minden képző- és rag-elemet a történeti nyelvtanba utal, csupán azon képzők és ragok tárgyalását engedi meg a szótárban, amelyeknek önálló szóból való származása akár az illető nyelv történetéből, akár a rokon nyelvekből kimutatható. (Zolnai: I. m. 27. l.)

Az így összegyűjtött szóanyagot legtermészetesebb tövek szerint (a névszóknál az alanyeset, az igéknél a jelentő jelen egyes harmadik személy), s *inkább betűrendben*, mint etimológiai sorrendben felszámlláni. (I. m. 21, 23. l.)

Teleki ezenkívül az egész gramatikát is el akarja osztani a szótárban a fölveendő grammatikai műszók alatt. Kívánja az egyes szavak különösebb grammatikai sajátságainak meghatározását. T. i. hogy az illető szó mely beszédrész, a ragozásban van-e rendhagyósága és milyen az, minő mondattani sajátága van (pl. *aki* személyre, *amely* dologra vonatkozik; aztán: *el* valamiből, *irtózik* valamitől). Előadás közben tekintetet kell vetni a szavak *ebbeli régiségeire* is, mindenütt példát mutatva a legcélszerűbb helyesírásra. (I. m. 23, 24, 28, 29, 30. l.)

Egyszóval Teleki egy csapásra, egy szótár szerkesztésével akarja megoldani mindazon forrongó kérdéseket, melyeknek megoldásában vajudott akkori egész nyelvtudományunk. »Egy nagy hézagot« akar betölteni ezzel a szótárral; oly hézagot, melynek betöltését »nyelvünket esmerő tudóssaink már régtől fogva óhajtvá várják.« (I. m. 32. l.)

A szótári anyag feldolgozásáról, az egyes címszókön kezdődő cikkek megszerkesztéséről szintén sok helyest mond.

A címszó jelentésének meghatározására nem tartja elégségesnek a más nyelven való tolmácsolást, hivatkozván Leibnitz e mondatára: »Nun glaube ich zwar nicht, dass eine Sprache in der Welt sey, die anderer Sprachen Worte jedesmahl mit gleichem Nachdruck und auch mit einem Worte geben könne.« (33. l.) Szükségesnek tartja emellett a címszók definícióját is. De utalva Adelungra, szükségtelennek, sőt helytelennek ítéli a filozófia szoros szabásai alapján szerkesztett definíciót, szükségtelennek minden szó megmagyarázását, szem előtt tartva azt, hogy az ily szótárakban a nyelvet ismerő hazafiakhoz szólunk. Elégséges, ha az olvasót a jelentés egy »fáinabb« árnyalatára figyelmeztetjük »egy jól etalált vonásnak kijelentése által.« (36. l.)

Egy szónak több jelentése is van, melyek bizonyos történetileg fejlődött viszonyban vannak egymással. E különböző jelentéseket a szótárírónak mind fel kell sorolnia. Ezért Petz Gedeon Paullal azt kívánja a szótárírótól, hogy a szók különböző jelentéseinek történeti fejlődését megállapítsa. A kiinduló pontot az etimológia mutatja meg s az új jelentésig átmeneti fokokra találunk. (Petz G.: Szótárírás és szótárírodalom. NyK. 28: 199—216. l.)

Teleki ugyanezt mondja, még a lélektani oknyomozás kívánásában is találkozáván Paullal. »Az oly szavaknál — ugymond —, melyeknek a'

nyelvszokás többféle értelmet adott, mindenek felett annak valóságos és tulajdonképpen való értelmét kell meghatározni, körülírni, melyből annak több különböző értelmeit ki lehet fejteni, az emberek által e' részben követni szokott törvényeket, elménknak az ilyenekben észrevehető munkálkodásait szorosan nyomozván. A' hol mindazáltal az *értelem változtatás* oly számos, a' nyelvünkől kiveszett gráditsokon ment keresztül, hogy azokat a legnagyobb ugrások nélkül nem pótolhatjuk ki, . . . tanátosabb a' szót különböző értelme szerént egészen különböző szavaknak tekinteni és azoknak . . . különös tikkelyeket szentelni.« (I. m. 36. l.)

Különösen éles megfigyelés kell a színanimák jelentésének megállapítására. Az etimológia segítségével ezek jelentésárnyalatait nem igen tudjuk megállapítani, bár a nyelvszokás ez árnyalatok meglétét bizonyítja. Ezen árnyalatok megállapítása fontos kötelessége a szótárnak. Erre nézve a filozófiai definícióknál sokkal jobb szolgálatot tesznek »a' helyesen választott példák.« Kívánatos, hogy e példák a jeles írókból legyenek válogatva, mert ezáltal »nagyobb erőt«, mintegy »szentséget« nyernek. (38. l.)

»A' szók jelentésének meghatározásához tartozik annak említése is, hogy az egyez szavak különösen az *előadásnak* melyik nemében szokat használni, a' mennyibe tudniillik a' nyelvszokás e' részben valamely bizonyos törvényt állapított volna meg.« (38. l.)

Az etimológiának a szótárban való alkalmazásáról szólva először is »a' vigyázatlan nyelvtudósokat« gúnyolja, akik »a' szó nemzésének magyarázatjában a' legnagyobb képtelenségre vetemedtek.« Hivatkozik Adelungra, ki szótárának második kiadásában az etimológiától »sok részben« elállott. Pedig az etimológiát teljesen elhagyni hiba volna. A szavak »nemzésének« vizsgálata vezet bennünket az azokkal való helyesebb élésre. E nélkül az új szavak alkotására szabályokat állítani nem lehetne.

A tévedésre vezető hiszékenység és a gyáva kételkedés közt e tekintetben nehéz a középutat eltalálni. Adelung »arany szabása« álljon tehát előttünk: »tudatlanságunknak megvallása sehol sem meg engedhetőbb, sehol sem inkább kötelességünk, mint az etymológiában.«

A »tudományos szótár« képzetét fejtegetve Zolnai azt mondja, hogy »a szókincset . . . ugyanolyan tudományos, oknyomozó és történeti alapon kell a szótárban tárgyalnunk, a minővel a nyelvtan a nyelv rendszerét magyarázz.« (Zolnai: I. m. 28—29. l.)

D'Alembert-rel Teleki is azt kívánja, hogy a szótár a nyelv történetének leírása legyen, még pedig oknyomozó leírása. A szótár szerkesztőinek pedig ezt ajánlja figyelmükbe: ne felejtkezzenek meg arról, hogy ők történetírók. (Teleki: I. m. 11—12. l.)

A szótárban megkívántató rövidegről és főbb rövidítésekről szólván a pályakérdés második részére tér át: Mi módon lehet egy tökéletes Magyar szótárt legjobban és legkönnyebben alkotni?

Látva, hogy mily különböző tárgyakat kell egy szótárba fölvenni, mily sok szempontot kell folytonosan szem előtt tartani, bárki is elismeri, hogy egy tökéletes szótár szerkesztése időt kíván. Már pedig azon szótárnak, melynek ő tervét megrajzolta »az emberek határozottsága szerint« lehető legnagyobb tökéletességgel kell bírnia, több évekre kell szólnia »és

a' maradék által netalámtán kidolgozható még *tökéletesebb szótárra* nézve *talpkövüül* kell szolgálni.« (51. l.)

A szótár szerkesztőinek ki kell aknázniok mindazokat a szótári munkákat, melyeket nálunk eddig írtak. Ha nyomtatásban nem jelentek meg, hanem csak kéziratban lappanganak, szorgalmasan felkutatva szintén fel kell használnunk. Mint hasznos forrásműveket, ki kell aknáznunk jeles íróinkon kívül legjobb grammatikusainkat is. Össze kell gyűjteni nyelvünkől a rokonnyelvekkel közös szavakat s az idegen nyelvekből kölcsönzötteket is.

A szótár tökéletességét, de a készítés gyorsaságát is nagyban előmozdítaná, ha a munkában részt venne az egész nemzet tudományos ereje, sőt részt venne abban minden élő hazánkfia. Hisz a szótárban számos oly dolgok fordulnak elő, melyek különösebb képzettséget nem kívánnak. Ilyenek: »a' különböző vidéki szók és szóllások közlése, a' közmondások, példabeszédek felkeresése, a' különböző kézművekben előforduló mester-szavak és kifejezések öszszeszedetegetése.« (59. l.) S így az az egész nemzet műve lévén, hozzá »minden hazafi nagyobb bizodalommal fog kétségeiben járulni.« (62. l.)

Az a központ, melynek az így összegyűlt anyagghalmazt rendeznie kell, a szótár szerkesztőiben van meg. Nekik kell végezniök a munkafelosztást a dolgozó tagok között. A beküldött anyagot nekik kell elrendezniök, megbírálniök, a hézagokat kipótolniök, s a szükségtelet elhagyniök, szóval „a' különböző kezek által alkotott matériálékból egy *egész egy-másba folyó épületet* készíteni, melly tsak *tökéletessége* által árúlja el azt, hogy rajta *olly sokan* dolgoztak, hogy az *egész nemzet fáradozásainak gyümöltse*. (64. l.) Hogy az egész szótáron egységes elv vonuljon végig, szükséges, hogy a szerkesztők száma kettónél, vagy legfőlebb háromnál több ne legyen. A szótár végső tökéletességének megadása céljából szükség volna egy felügyelő bizottságra is, mely a szerkesztőket igazgassa, lelkesítse. (62—67. l.)

Ez az a kép, melyet Teleki egy tökéletes magyar szótár tervüül megrajzolt. Ez a rajz készítőjének csak dicsőségét emeli az új Nagy Szótár tervrajzolójának megvilágításában, ki a legújabb szótáriróadalom tanulságait elvonva, a magyar nyelvudomány mai színvonaláról tekintve is reá vissza, igen sok hasznavehető vonást talál abban. Ha van is benne néhány ma már szükségtelen, vagy inkább tárgytalanná lett kívánalom, az csak azt bizonyítja, amit Teleki nem fejezett ugyan ki, de a kívánalmak kijelentésével csak megerősített: hogy az ily művek nem csak nemzetek, hanem korok szerint is különbözök.

A szerkesztés módszeréről szóló tanulságos nézetei, az a kívánalma, hogy a szótáriró pragmatikus történetíró is legyen egyuttal, ki a változások okait is fürkésze, mind-mind arra indít bennünket, hogy megirigyeljük a történettudománytól ezt a tiszteletreméltó tudóst, hogy fölszítsuk mint nyelvésznek már-már elhamvahodó emléket, kinek egész életében legfőbb élvezete volt az igazság kutatásával járó folytonos munka.

TARTALOM.

I. A nyelvújításról 3

II. Teleki József és a nyelvújítás 9

III. Teleki nyelvudományi munkái 10

IV. A magyar nyelvnek Tökéletesítése új szavak és új szól-
lasmódok által 11

V. Teleki elődei 26

VI. Kazinczy, Verseghy és Teleki 28

VII. Teleki elmélete egy tökéletes magyar szótárról 33

Országos Széchényi Könyvtár

NYELVÉSZETI FÜZETEK

MONOGRÁFIÁK GYŰJTEMÉNYE.

1. *Simonyi Zs. A magyar szórend* ..... 1.50 K
2. *Simai Ö. Márton József mint szótáríró* ..... 1.50 K
3. *Kocsis L. A mondatrészek Brassai mondatelméletében* ..... 1.50 K
4. *Simonyi Zs. Tréfás népmesék és adomák. Nyelvjárási olvasókönyv* ... 1.50 K
5. *Simonyi Zs. Az új helyesírás szövege és magyarázata. Ára vászonborítékban* 1.50 K
6. *Rubinyi M. Két tanulmány a nyelvészet s nyelv művelés történetéből, Grimm és Révai. A Mondolat* 1.— K
7. *Gombocz Z. Nyelvtörténet és lélektan* ..... 1.— K
8. *Simonyi Zs. Helyes magyarság. Ára egész vászonkötésben* ..... 3.— K
9. *Varga I., Szabó D., Kertész M. Nyelvjárási tanulmányok. Ára* ..... 1.50 K
10. *Nagy S. A váci nyelvjáras. Ára* ..... 2.— K
11. *Simonyi Zs. Elvonás (elemző szóalkotás)* ..... 1.50 K
12. *Székely Á. Alanytalan mondataink alanyáról* 1.50 K
13. *Erdélyi L. Horger A., Szemkő A. Nyelvjárási tanulmányok. Ára* ..... 1.50 K
14. *Simai Ö. Dugonics mint nyelvújító.* ..... 1.50 K
15. *Simonyi Zs. A Nyelvtörténeti Szótárról.* ..... 1.— K
16. *Berze Nagy J. A hevesme gyei nyelvjáras.* ... 1.50 K
17. *Beke Ö. A pápavidéki nyelvjáras.* ..... 2.— K
18. *Gácsér J. Telegdi Miklós nyelve, különös tekintettel a mondattanra.* ..... 2.— K
19. *Valló A., Agner L., Szenttamási J. és Stan V. Kölcsönös hatások a hazai nyelvek közt.* ..... 1.50 K
20. *Szilcs I. és Gencsy I. Nyelvjárási tanulmányok.* 1.50 K
21. *Kertész M. Analógia a mondat szerkesztésben.* 2.— K
22. *Vértés J. A gyermeknyelv hangtana.* ..... 1.— K
23. *Szegleti I. A főnévi igenév Arany Jánosnál.* ... 1.— K
24. *Réger B. A határozott névmutató.* ..... 1.50 K
25. *Beke Ö. dr. A Vogul határozók.* ..... 2.— K
26. *Oláh G. A debreceni nyelvjáras.* ..... 1.50 K
27. *Nádai P. A magyar néprtimológia.* ..... 1.— K
28. *Simonyi Zs. Az íkes ragozás története.* ..... 1.— K
29. *Böszörményi G. A jánosfalvi nyelvjáras.* ..... 1.— K
30. *Geleji Katona I. Magyar grammatikátska* ..... 1.— K
31. *Teleky I. A tárgyeset Arany Jánosnál.* ..... 1.— K
32. *Viski K. A tordai nyelvjáras.* ..... 1.— K
33. *Beke Ödön. Kemenesalja nyelve.* ..... 1.— K
34. *Horváth E. A bakonyaljai nyelvjáras. (Térképpel és rajzokkal)* ..... 2.— K
35. *Szolár F. Jelentés-tanulmányok az asszimilációs jelentésváltozásról* 1.— K
36. *Szeremley Császár L. Jelentés-tanulmányok a kom plikációs jelentésváltozásról. Ára* ..... 1.— K
37. *Bacsó Gy. Az adavidéki nyelvj., főtekinettel a mondat tani sajátosságokra* 1.— K
38. *Szabó S. A szigetközi nyelvjáras* ..... 1.— K
39. *Vikár B. A regös ének* 1.— K
40. *Édes J. A Balatonfelvidéki népnyelv.* ..... 1.— K
41. *Búzás Gy. A németes ösz szetételek története* 1.— K
42. *Fest S. A hangátvetés a magyar nyelvben.* 1.— K
43. *Galambos D. Tanulmányok a magyar relatívum mondat tanáról.* ..... 1.— K
44. *Krűuter F. A mássalhangzók hasonulása a magyarban. Ára* ..... 1.— K
45. *Pálfi M. Kolozsvári glosz szák* ..... 1.— K
46. *Melich J. A magyar szótár irodalom. I.* ..... 4.— K
47. *Simonyi Zs. Igenévi szer kezetek* ..... 1.— K
48. *Szabó L. A nagykanizsai nyelvjáras.* ..... 1.— K
49. *Laczkó G. Játszi szókép zés. Ára* ..... 1.— K
50. *Klemm I. Baróti Szabó Dávid nyelve nyelvújítási szempontból.* ..... 1.— K
51. *Batta B. A melléknévi mondatok népies használata* ..... 1.— K
52. *Vass J. Fejezetek a nép nyelv mondat tanából* 1.— K
53. *Dénes Sz. Kossuth, a szónok* ..... 1.— K
54. *Kulcsár Gy. A magyaros írás művészet főkérdései* 1.— K
55. *Csűri B. Teleki József gróf mint nyelvész* ..... 1.— K

NYELVÉSZETI FÜZETEK

MONOGRÁFIÁK GYŪJTEMÉNYE.

1. *Simonyi Zs. A magyar szórend* ..... 1.50 K
2. *Simai Ö. Márton József mint szótáríró* ..... 1.50 K
3. *Kocsis L. A mondatrészek Brassai mondatelméletében* Ára ..... 1.50 K
4. *Simonyi Zs. Tréfás népmesék és adomák.* Nyelvjárási olvasókönyv ..... 1.50 K
5. *Simonyi Zs. Az új helyesírás szövege és Magyarazata.* Ára vászonborítékban ..... 1.50 K
6. *Rubinyi M. Két tanulmány a nyelvész és nyelv művelés történetéből.* Grimm és Révai. A Mondolat ..... 1.— K
7. *Gombocz Z. Nyelvtörténet és lélektan* ..... 1.— K
8. *Simonyi Zs. Helyes magyarság.* Ára egész vászonkötésben ..... 3.— K
9. *Varga I., Szabó D., Kertész M. Nyelvjárási tanulmányok.* Ára ..... 1.50 K
10. *Nagy S. A váci nyelvjárási.* Ára ..... 2.— K
11. *Simonyi Zs. Elvonás (elemző szóalkotás)* ..... 1.50 K
12. *Székelly A. Alanytalan mondataink alanyáról* ..... 1.50 K
13. *Erdélyi L. Horger A., Szemkő A. Nyelvjárási tanulmányok.* Ára ..... 1.50 K
14. *Simai Ö. Dugonics mint nyelvújító.* ..... 1.50 K
15. *Simonyi Zs. A nyelvtörténeti Szótárról.* ..... 1.— K
16. *Berze Nagy J. A hevesme gyei nyelvjárási.* ..... 1.50 K
17. *Beke Ö. A pápavidéki nyelvjárási.* ..... 2.— K
18. *Gácsér J. Telegdi Miklós nyelve,* különös tekintettel a mondattanra. .... 2.— K
19. *Valló A., Ágner L., Szenttamási J. és Stan V. Kölcsönös hatások a hazai nyelvek közt.* ..... 1.50 K
20. *Szűcs I. és Gencsy I. Nyelvjárási tanulmányok.* ..... 1.50 K
21. *Kertész M. Analógia a mondat szerkesztésben.* ..... 2.— K
22. *Vértes J. A gyermeknyelv hangtana.* ..... 1.— K
23. *Szeglety I. A főnévi igenév Arany Jánosnál.* ..... 1.— K
24. *Réger B. A határozott névmutató.* ..... 1.50 K
25. *Beke Ö. dr. A Vogul határozók.* ..... 2.— K
26. *Oláh G. A debreceni nyelvjárási.* ..... 1.50 K
27. *Nádai P. A magyar népetimológia.* ..... 1.— K
28. *Simonyi Zs. Az ikés ragozás története.* ..... 1.— K
29. *Böszörményi G. A jánosfalvi nyelvjárási.* ..... 1.— K
30. *Geleji Katona I. Magyar grammatikátska* ..... 1.— K
31. *Teleky I. A tárgyeset Arany Jánosnál* ..... 1.— K
32. *Viski K. A tordai nyelvjárási.* ..... 1.— K
33. *Beke Ödön Kemencsalja nyelve.* ..... 1.— K
34. *Horváth E. A bakonyaljai nyelvjárási.* (Térképpel és rajzokkal) ..... 2.— K
35. *Szolár F. Jelentés tanulmányok az asszimilációs jelentésváltozásról* ..... 1.— K
36. *Szeremley Császár L. Jelentés-tanulmányok a komplikációs jelentésváltozásról.* Ára ..... 1.— K
37. *Bacsó Gy. Az adavidéki nyelvj.,* főtekintettel a mondattani sajátosságokra ..... 1.— K
38. *Szabó S. A szigetközi nyelvjárási* ..... 1.— K
39. *Vikár B. A regösének* ..... 1.— K
40. *Édes J. A Balatonfelvidéki népnyelv.* ..... 1.— K
41. *Búzás Gy. A németes öszszetételek tört.* ..... 1.— K
42. *Fest S. A hangátvetés a magyar nyelvben.* ..... 1.— K
43. *Galambos D. Tanulmányok a magyar relativum mondattanáról.* ..... 1.— K
44. *Kräuter F. A mássalhangzók hasonulása a magyarban.* Ára ..... 1.— K
45. *Pálfi M. Kolozsvári gloszszak* ..... 1.— K
46. *Melich J. A magyar szótár-irodalom. I.* ..... 4.— K
47. *Simonyi Zs. Igenévi szerkezetek* ..... 1.— K
48. *Szabó L. A nagykanizsai nyelvjárási.* ..... 1.— K
49. *Laczkó G. Játszi szóképzés.* Ára ..... 1.— K
50. *Klemm I. Baróti Szabó Dávid nyelve* nyelvújítási szempontból. .... 1.— K
51. *Batta B. A melléknévi mondatok népies használata* ..... 1.— K
52. *Vass J. Fejezetek a népnyelv mondattárából* ..... 1.— K
53. *Dénes Sz. Kossuth, a szónok* ..... 1.— K